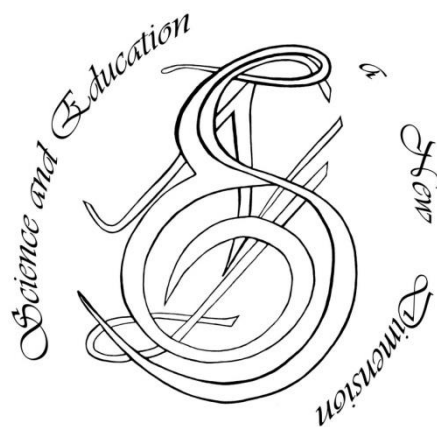

SCIENCE AND EDUCATION A NEW DIMENSION

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

p-ISSN 2308-5258

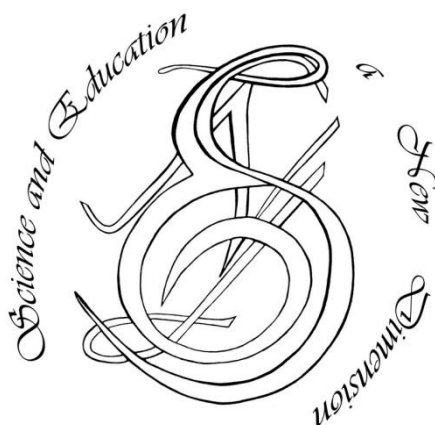
e-ISSN 2308-1996

X(49), Issue 267, 2022 May.

SCIENCE AND EDUCATION A NEW DIMENSION

<https://doi.org/10.31174/SEND-HS2022-267IX49>

Humanities and Social Sciences

www.seanewdim.com

Editorial board

Editor-in-chief: Dr. Xénia Vámos

Honorary Senior Editor:

Jenő Barkáts, Dr. habil. **Nina Tarasenkova, Dr. habil.**

Andriy Myachykov, PhD in Psychology, Senior Lecturer, Department of Psychology, Faculty of Health and Life Sciences, Northumbria University, Northumberland Building, Newcastle upon Tyne, United Kingdom

Edvard Ayvazyan, Doctor of Science in Pedagogy, National Institute of Education, Yerevan, Armenia

Ferenc Ihász, PhD in Sport Science, Apáczai Csere János Faculty of the University of West Hungary

Ireneusz Pyrzyk, Doctor of Science in Pedagogy, Dean of Faculty of Pedagogical Sciences, University of Humanities and Economics in Wrocław, Poland

Irina Malova, Doctor of Science in Pedagogy, Head of Department of methodology of teaching mathematics and information technology, Bryansk State University named after Academician IG Petrovskii, Russia

Irina S. Shevchenko, Doctor of Science in Philology, Department of ESP and Translation, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine
Department of Psychology, Faculty of Health and Life Sciences, Northumbria University, Northumberland Building, Newcastle upon Tyne, United Kingdom

Kosta Garow, PhD in Pedagogy, associated professor, Plovdiv University „Paisii Hilendarski”, Bulgaria

László Kótis, PhD in Physics, Research Centre for Natural Sciences, Hungary, Budapest

Larysa Klymanska, Doctor of Political Sciences, associated professor, Head of the Department of Sociology and Social Work, Lviv Polytechnic National University, Ukraine

Liudmyla Sokurianska, Doctor of Science in Sociology, Prof. habil., Head of Department of Sociology, V.N. Karazin Kharkiv National University

Marian Włoshinski, Doctor of Science in Pedagogy, Faculty of Pedagogical Sciences, University of Humanities and Economics in Wrocław, Poland

Melinda Nagy, PhD in Biology, associated professor, Department of Biology, J. Selye University in Komarno, Slovakia

Alexander Perekhrest, Doctor of Science in History, Prof. habil., Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Ukraine

Nikolai N. Boldyrev, Doctor of Science in Philology, Professor and Vice-Rector in Science, G.R. Derzhavin State University in Tambov, Russia

Oleksii Marchenko, Doctor of Science in Philosophy, Head of the Department of Philosophy and Religious Studies, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Ukraine

Olga Sannikova, Doctor of Science in Psychology, professor, Head of the department of general and differential psychology, South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky, Odesa, Ukraine

Oleg Melnikov, Doctor of Science in Pedagogy, Belarusian State University, Belarus

Perekhrest Alexander, Doctor of Science in History, Prof. habil., Bohdan Khmelnytsky National University in Cherkasy, Ukraine

Riskeldy Turgunbayev, CSc in Physics and Mathematics, associated professor, head of the Department of Mathematical Analysis, Dean of the Faculty of Physics and Mathematics of the Tashkent State Pedagogical University, Uzbekistan

Roza Uteeva, Doctor of Science in Pedagogy, Head of the Department of Algebra and Geometry, Togliatti State University, Russia

Seda K. Gasparyan, Doctor of Science in Philology, Department of English Philology, Professor and Chair, Yerevan State University, Armenia

Sokuriaynska Liudmyla, Doctor of sociological science. Prof. Head of Department of Sociology. V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

Svitlana A. Zhabotynska, Doctor of Science in Philology, Department of English Philology of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Ukraine

Tatyana Prokhorova, Doctor of Science in Pedagogy, Professor of Psychology, Department chair of pedagogics and subject technologies, Astrakhan state university, Russia

Tetiana Hranchak, Doctor of Science Social Communication, Head of department of political analysis of the Vernadsky National Library of Ukraine

Valentina Orlova, Doctor of Science in Economics, Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas, Ukraine

Millousheva-Boykina Dobrinka Vassileva, PhD, assoc. professor at the Faculty of Mathematics and Informatics, Plovdiv University „Paisii Hilendarski”

Veselin Kostov Vasilev, Doctor of Psychology, Professor and Head of the department of Psychology Plovdiv University „Paisii Hilendarski”, Bulgaria

Vladimir I. Karasik, Doctor of Science in Philology, Department of English Philology, Professor and Chair, Volgograd State Pedagogical University, Russia

Volodimir Lizogub, Doctor of Science in Biology, Head of the department of anatomy and physiology of humans and animals, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Ukraine

Zinaida A. Kharitonchik, Doctor of Science in Philology, Department of General Linguistics, Minsk State Linguistic University, Belarus

Zoltán Poór, CSc in Language Pedagogy, Head of Institute of Pedagogy, Apáczai Csere János Faculty of the University of West Hungary

Managing editor:

Diana Barkáts

© EDITOR AND AUTHORS OF INDIVIDUAL ARTICLES

The journal is published by the support of Society for Cultural and Scientific Progress in Central and Eastern Europe
BUDAPEST, 2015

Statement:

By submitting a manuscript to this journal, each author explicitly confirms that the manuscript meets the highest ethical standards for authors and co-authors. Each author acknowledges that fabrication of data is an egregious departure from the expected norms of scientific conduct, as is the selective reporting of data with the intent to mislead or deceive, as well as the theft of data or research results from others. By acknowledging these facts, each author takes personal responsibility for the accuracy, credibility and authenticity of research results described in their manuscripts. All the articles are published in author's edition.

The journal is published under Creative Commons Attribution License v4.0

THE JOURNAL IS LISTED AND INDEXED IN:

INDEX COPERNICUS: ICV 2014: 70.95; ICV 2015: 80.87; ICV 2016: 73.35; ICV 2018: 90.25;
ICV 2019: 89.50; ICV 2020: 94.89

GOOGLE SCHOLAR

CROSSREF (DOI prefix:10.31174)

ULRICHS WEB GLOBAL SERIALS DIRECTORY

UNION OF INTERNATIONAL ASSOCIATIONS YEARBOOK

SCRIBD

ACADEMIA.EDU

CONTENT

ECONOMICS	7
Кооперація та держава у розвитку конкурентного аграрного підприємництва в Україні <i>Л. В. Дідківська, О. М. Кудласевич, Т. О. Сливка</i>	7
Стан сільського господарства в контексті розвитку сільських територій <i>Е. В. Добровольська, Н. В. Коваль</i>	14
METHODOLOGY	18
Вища освіта в Україні: вплив військових дій на предметну структуру вищої освіти <i>А. Г. Андрощук</i>	18
POLITICAL SCIENCE	22
Криза ідентичності як чинник українського демократичного транзиту генераційний аспект <i>Е. В. Щербенко</i>	22
SOCIAL SCIENCES	32
Особливості застосування теорії порядку денного в українських інтернет-ЗМІ «Obozrevatel.com», «Segodnya.ua» та «Tsn.ua» <i>Х. Р. Білограць</i>	32
Демонстрація підлітками девіантної комунікативної поведінки в соціальних мережах <i>О. О. Порпуліт</i>	37

ECONOMICS

Кооперація та держава у розвитку конкурентного аграрного підприємництва в Україні

Л. В. Дідківська, О. М. Кудласевич, Т. О. Сливка

ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», Київ, Україна
Corresponding author. E-mail: tanya_slivka@ukr.net

Paper received 13.12.21; Accepted for publication 08.01.22.

<https://doi.org/10.31174/SEND-HS2022-267X49-01>

Анотація. Стаття присвячена проблемам розвитку аграрного підприємництва та ролі в ньому сільськогосподарської кооперації. Проаналізовано сучасний стан, особливості та потенціал сільськогосподарської кооперації в Україні. Доведено, що лише зважена економічна політика уряду призводить до подолання обмежень матеріально-технічної бази та фінансових ресурсів, що обумовлюють низьку інтенсивність дрібних селянських господарств. Виявлено, що важливим резервом підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарського підприємництва в Україні є розвиток кооперації на селі.

Ключові слова: кооперативні відносини, сільськогосподарська кооперація, конкурентоспроможність, підприємництво, державне регулювання.

Вступ. В сучасній Україні гостро стоїть питання розвитку сільських територій. Адже щорічно з вітчизняної карти зникає близько двох десятків сіл через знелюднення: старше покоління вмирає, молодь їде в міста, оскільки не бачить перспектив для самореалізації у сільській місцевості. Для вирішення цієї проблеми може прислужитися сільськогосподарська кооперація, оскільки завдяки об'єднанню в кооперативи сільські товаровиробники можуть підвищити конкурентоспроможність власних господарств, надати додаткові робочі місця селянам, розвинути інфраструктуру села, розв'язати проблему міграції молоді тощо.

Більше того, зростання попиту на світовому ринку на якісні екопродукти харчування може стати шансом для стійкого розвитку сільського господарства України. Наразі втриматися на світовому ринку, конкуруючи з міжнародними сільськогосподарськими підприємствами, можуть лише великі вітчизняні агрокомпанії, діяльність яких прямо й опосередковано підтримувалась урядом у попередні роки. Єдиний перспективний шлях до еволюційного поступу дрібних селянських господарств є в об'єднанні на добровільних засадах у сільськогосподарські кооперативи у сфері кредиту, постачання, переробки та збуту сільськогосподарської продукції для одержання можливості скористатися позитивним ефектом масштабу виробництва та реалізації соціального капіталу як чинника економічної конкурентоспроможності.

Як підтверджує практика, функціонування в межах економічної системи розгалуженої мережі кооперативних організацій дозволяє вирішувати одночасно низку проблем економічного та соціального характеру, зокрема підвищує ефективність підприємницької діяльності, розширює можливості її фінансового забезпечення, сприяє технологічній модернізації підприємств, допомагає їм долучитися до використання інноваційних технологій та капіталомістких об'єктів виробничої інфраструктури, перешкоджає надмірній монополізації і підтримує здорову конкуренцію між учасниками ринку, сприяє розв'язанню проблем справедливості розподілу доходів та соціального забезпечення. Останнє, з огляду на певний дефіцит соціаль-

ного потенціалу держави, набуває особливої актуальності, оскільки за умови реалізації відповідної державної політики щодо кооперації «тягар» соціальної відповідальності може бути раціонально перерозподілений між урядовими і кооперативними організаціями. Не менш вагомою є роль сільськогосподарської кооперації у підвищенні громадянської активності, розбудові демократичних механізмів суспільної взаємодії та консолідації нації. Результативність її діяльності у забезпеченні стабільності економічного відтворення у аграрній сфері, продовольчої безпеки країни, аграрного виробництва, демографічного та соціального розвитку сільських регіонів. Позитивний суспільний, економічний та соціальний ефект від впровадження сільськогосподарської кооперації націлює на пошук шляхів її формування в Україні.

Вагомий внесок у розвиток теорії та практики сільськогосподарської кооперації внесли такі вітчизняні вчені, як: Дідківська Л.В. [1,2], Зіновчук В.В. [3,4], Довженко В.А. [4], Мар'євська М.Ю. [5], Молдаван Л.В. [6], Єршова О.О. [12], Пантелеймоненко А.О. [8] та інші. Проте проблеми та перспективи взаємодії держави та сільськогосподарської кооперації у розвитку аграрного підприємництва України, з огляду на актуальність, ще потребують подальших ґрунтовних досліджень. В той же час дослідженню різних аспектів кооперації присвячені праці таких зарубіжних авторів як: Фонте М.і Кукко І. [16], Неданов А. та Зутінич Д. [21], Тунець Е. та Карантинініс К. [27] та інших.

Метою дослідження є аналіз сучасного стану сільськогосподарської кооперації та її потенціалу в Україні, дослідження державної політики в цій сфері, і розкриття на цій основі інституційних особливостей розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні як запоруки розвитку вітчизняного конкурентного аграрного підприємництва.

Огляд літератури. Питання кооперації в аграрній сфері, урядової політики щодо створення та ефективного функціонування кооперативної системи стали предметом досліджень таких вітчизняних дослідників як: Дідківська Л.В. [1,2], Зіновчук В.В. [3,4], Довженко В.А. [4], Мар'євська М.Ю. [5], Молдаван Л.В. [6],

Єршова О.О. [12], Пантелеймоненко А.О. [8] та інших.

М.Ю. Мар'євська здійснила історико-економічне дослідження розвитку дрібнотоварних селянських господарств на етапі їх зародження у другій половині XIX – початку XX ст. [5] У свою чергу В.А. Довженко та В.В. Зіновчук розкрили проблеми кооперативного будівництва в сучасних умовах та перспективи розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні [4]. В.В. Зіновчук у своїх авторських розробках доводить, що сільськогосподарська кооперація поступово стає притаманною не лише економічній, але й соціальній структурі суспільства [3]. О.О. Єршова присвятила своє дослідження кооперації сільськогосподарських підприємств України та США в контексті процесного управління [12]. Л.В. Дідківська розкрила сільськогосподарську кооперацію як фундамент розвитку вітчизняного аграрного підприємництва, запропонувала практичні рекомендації щодо розвитку кооперативної практики в українському селі [1,2]. А.О. Пантелеймоненко у своїй історико-економічній розвідці показав перспективність кооперативного кредитування вітчизняних сільських господарств [8], а також багато зусиль доклав до поширення знань про інші види кооперації, зокрема енергетичну. У свою чергу Л.В. Молдаван розкрила існуючі загрози вітчизняного кооперативного законодавства [6]. Шпикуляк О. та Саковська О. [25] відмічають, що розвиток та ефективне управління кооперативами в Україні сприятиме вирішенню соціально-економічних проблем, підвищенню добробуту селян і, як наслідок, забезпеченню комплексного розвитку сільських територій. На основі вивчення вітчизняного та світового досвіду державного регулювання в сільському господарстві Пронько Л., Фурман І., Кучер А. Гонтарук Ю. [22] виділили напрями державної підтримки аграрного сектору України та запропонували перспективні варіанти інтеграції домогосподарств у більш консолідовані економічні форми. Саковська О. [24] порівнює сільськогосподарську кооперацію в різних країнах та аналізує її стан в Україні. Вчена доводить, що головною перевагою кооперації є порівняно вищі стійкість та можливості закупівлі і реалізації продукції.

Водночас дослідженню різних аспектів кооперації присвячені праці зарубіжних авторів. Аджат Р. [13] розглядає фермерські кооперативи у контексті відтворення різних типів соціального капіталу. Проблеми державної підтримки кооперації розкриті в працях Рибасаукене Е., Симиле Д., Волков А. ін. [23] та Дозорова Т.А., Александрова Н.Р., Севастьянова В.М., Утманова Н.А. [15]. Різні аспекти узгодження індивідуальних та колективних інтересів в межах кооперативу висвітлені у працях Ларриккія С. та Ліма Ф. [19] та Хунначі М., Фарес М. та інші. [17].

На основі дослідження історії та розвитку кооперації Данієла Р. [14] виявила спільні риси та відмінності сільськогосподарської кооперації в різних країнах ЄС. Фонте М.і Кукко І. [16] висвітлюють суперечності кооперативного руху в Італії. Неданов А. та Зутініч Д. [21] визначають мотивацію в діяльності кооперативів Хорватії. Тунець Е. та Карантинініс К. [27] розкривають проблеми сільськогосподарської кооперації в

постсоціалістичних країнах, наголошуючи на нестачі довіри і соціального капіталу. Дослідження можливостей посилення вертикальної координації всередині ланцюгів доданої вартості шляхом розвитку сільськогосподарських кооперативів та неформальних фермерських груп в Албанії здійснили Імімі Д., Валентинов В., Скрелі Є. [18]. Історія та проблеми сучасного кооперативного руху в Росії висвітлюється у працях Янбих Р., Сарайкін В., Лерман З. [28] та Соболев А., Куракін А., Пахомов В., Тротсук І. [26]. Лю З.М., Ян Д. і Вен Т. [20] аналізують діяльність сільськогосподарських кооперативів у Китаї.

Водночас достатньо обмежене коло сучасної наукової літератури присвяченої практичним рекомендаціям щодо розвитку селянської кооперації в Україні.

Матеріали та методи. Методологічною основою представленого дослідження є принципи системного підходу господарських процесів та фундаментальні положення інституціональної економічної теорії. Для виконання поставлених завдань відповідно до цивілізаційного підходу при вивченні подій і явищ суспільного життя було використано методи: системного аналізу – для визначення динаміки, чинників розвитку та особливостей функціонування кооперативних господарств; діалектичного та логічного, зокрема прийоми аналізу і синтезу конкретного і абстрактного, структурного – для вивчення організаційної структури; статистичного – для підрахунку сільськогосподарських кооперативів; методи класифікації та типологізації – при аналізі літературних та архівних джерел; історико-генетичний та історико-порівняльний. Інформаційна база дослідження – це законодавчі та нормативні акти державних органів влади, матеріали архівних фондів, наукові праці з питань розвитку кооперації, статистичні збірники, довідники, публікації періодичних видань, енциклопедична й довідкова література.

Результати та обговорення. В умовах розбудови незалежної України реформування аграрного сектору економіки безпосередньо пов'язувалось з розвитком кооперативного руху. З моменту відновлення незалежності України в 1991 році Верховною Радою України було затверджено цілу низку законопроектів, які були спрямовані на відродження та державну підтримку кооперації, серед них такі як: Закон України «Про споживчу кооперацію» (1992), «Про сільськогосподарську кооперацію» (1997), «Про кредитні спілки» (2001), «Про кооперацію» (2003). Окрім того, з'явилися Укази Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» (1999), «Про заходи щодо розвитку кооперативного руху та посилення його ролі в реформуванні економіки на ринкових засадах» (2000), «Про заходи щодо прискорення розвитку аграрного ринку» (2002), програми розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів тощо. Однак для кооперативного законодавства новітньої доби була характерною підпорядкованість системи кооперації державі, що гальмувало відродженню кооперації в Україні. Водночас для заохочення

сільськогосподарських товаровиробників до об'єднання в кооперативи на основі Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» були розроблені та затверджені Наказом Міністерства аграрної політики України Примірний статут сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу й Примірний статут сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу – агроторгового дому, видані навчальні та методичні посібники, відповідні коментарі та рекомендації з питань створення й організації господарської діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів.

Як результат з'явилися кооперативні організації в нечисленній кількості, серед них й обслуговуючі кооперативи та кредитні спілки. Проте згадані кооперативні агенти не завжди були дієздатними та ефективними, чимало з них почали функціонувати як комерційні. Разом з тим, 5 серпня 1998 р. невеликій кількості діючих сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів вдалось створити Національну спілку сільськогосподарських кооперативів України, серед них: «Атлант», Хмельницька обл.; «Буджацький фермер», Одеська обл.; «Інтер», Запорізька обл.; «Ратай», Тернопільська обл.; «Урожай», Полтавська обл. Згадана спілка пропагувала кооперативну ідею в суспільстві, налагоджувала зв'язок між місцевими кооперативами та міжнародними інституціями, що плідно впливали на кооперативний рух в Україні. За її ініціативою, 16 жовтня 1998 р. у Києві відбувся Перший з'їзд сільськогосподарських кооперативів України [2].

Згодом Міністерством аграрної політики України було затверджено «Програму становлення і розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів як неприбуткових організацій» (31.08.2000 р.), однак її реалізація стимулювала не стільки розвиток сільськогосподарських кооперативів, скільки утворення псевдокооперативів, які лише прагнули скористатись статусом неприбутковості кооперативів. Так, у 2002 р. в Україні функціонувало 684 сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, хоча зареєстровано було 856. На 1.01.2009 р. в Україні було зареєстровано 936 сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (частка постачальницьких становила 3%, переробних – 6%, заготівельно-збутових – 16%, сервісних – 26%, багатофункціональних – 47%) [7, с. 9]. Слід зазначити, що суттєва частина їх була лише зареєстрована і не працювала, а інша частина функціонувала з недотриманням засад кооперативної діяльності.

Державні інституції надзвичайно прискіпливо зосередилися на розв'язанні проблем на селі через створення кооперативної системи у 2009 р. Згідно Державної цільової економічної програми підтримки сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 р. було передбачено створення 10500 сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. На їх організацію та підтримку планувалося виділити 7,2 млрд. грн., з них 6,5 – з державного бюджету. Найкращі кооперативи України (молочарський, м'ясопереробний, плодоовочевий, багатофункціональний, з обробітку землі та три

зернові) мали отримати державну підтримку [9]. На державному рівні було затверджено план організаційних заходів зі сприяння розбудові сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів та забезпечення доступу особистих селянських і фермерських господарств на ринок аграрної продукції, шляхи реалізації якого розглядалися на нараді з питань формування мережі оптових ринків для реалізації сільськогосподарської продукції і обслуговуючої кооперації 9.04.2009 р. Варто зазначити, що стимулювання розвитку кооперативів в аграрному секторі державними інституціями відбувалось з певними недоліками, виявлення та усунення яких могло б гарантувати успіх реалізації державної політики в цій сфері в майбутньому. Серед них – розбудова кооперативної системи «згори» (Міністерству аграрної політики доручалося скласти план розвитку кооперації в Україні, проаналізувати роботу вже існуючих сільгоспокооперативів і розробити програму їх подальшого розвитку тощо), надання системи пільг для кооперативів (в реальності вони сприяють утворенню псевдокооперативів, які прагнуть скористатися державними дотаціями та пільговим оподаткуванням). Щойно почали надходити кошти на рахунки відповідних державних служб на місцях, відбулось штучне створення так званих кооперативів з метою заволодіння державними коштами, в той час як справжні кооперативи не встигли й зареєструватись за такий короткий період і відповідно не отримали державної допомоги. У результаті суттєвого поширення сільськогосподарської кооперації в Україні не відбулось. Безрадісними для кооперації стали перспективи на майбутнє у 2010 р., коли на виконання Державної цільової програми уряд коштів взагалі не виділив [2].

Сьогодні в національній економіці України спостерігаємо незначний розвиток фермерського руху, недостатність його державної підтримки, законодавчу неврегульованість неприбутковості кооперативу та системи оподаткування (передбачені пільги у сплаті податків для фермерів нівелюються за умов об'єднання їх у кооперативи), опанування потенційних для сільськогосподарських кооперативів ринків більш стійкими технологічно та фінансово агрохолдингами, відсутність кооперативного сегменту у сучасній кредитно-банківській системі, нерозвиненість ринкової інфраструктури села, неадекватне трактування природи сільськогосподарської кооперації, дефіцит довіри у суспільстві, відсутність системи заходів щодо популяризації кооперативної ідеології та підготовки кооперативних працівників тощо.

Відродження сільськогосподарської кооперації відбудеться передусім лише з усвідомленням суспільством її значення як дієвого засобу розв'язання проблем села, коли широкі маси населення матимуть достатній рівень системних знань про кооперацію та її переваги для сільськогосподарських товаровиробників, коли буде сформована національна стратегія її розвитку. Одже, на перший план виходить необхідність популяризації ідеї кооперації у вітчизняному суспільстві. Суттєвий

внесок в цій царині можуть зробити управління агропромислового розвитку при місцевих органах влади, депутати селищних та районних рад, аграрні громадські організації, ініціативні прибічники кооперативного руху, а також дорадчі служби, що вже надають допомогу у питаннях створення та діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. Їх системна інформаційно-консультаційна діяльність зможе ефективно вирішувати проблеми об'єднання малих та середніх виробників у кооперативи.

Разом з тим держава повинна сформувати інституційну базу для ефективного функціонування сільськогосподарської кооперації. Передусім це стосується створення необхідної правової бази для розвитку сільськогосподарської кооперації, конкурентного середовища для індивідуальних та кооперативних власників, їх рівноправного партнерства на ринку з іншими формами власності, системи фінансово-кредитного забезпечення за умови вирішальної ролі її кооперативного сегменту. При цьому не можна бездумно копіювати успішний світовий досвід кооперативного будівництва, варто врахувати вітчизняний історичний досвід, а також соціальні та господарські національні особливості українського селянства.

На вітчизняних теренах ренесанс сільськогосподарської кооперації має передбачати логіку становлення кооперативної системи, поступовість у її висхідній вертикальній розбудові, базуючись на принципі самоорганізації: первинні кооперативи, місцеві, обласні та центральні кооперативні союзи, Всеукраїнський кооперативний центр. У свою чергу замисел відродження кооперації за державний коштів в системі державного управління не може бути продуктивним. Як засвідчує попередня траєкторія розвитку, абсолютне державне втручання в діяльність кооперативу призводить до втрати його сутності, перетворення його на різновид державного підприємства. Держава не може брати безпосередньої участі у створенні кооперативних організацій, оскільки зі збільшенням її організаційної, економічної, адміністративної, фінансової присутності, здебільшого, зменшується відповідальність і мотивація товаровиробників у кооперативних діяч. Для прикладу, міжнародними грантами, державними дотаціями, підтримкою місцевої влади та дорадчих інституцій в Україні стимулювалося зростання кількості молочарських кооперативів з метою об'єднання дрібних товаровиробників, які охоплювали переважну більшість ринку молочної продукції. Об'єднані в кооперативи молочарські кооперативи отримали змогу випускати безпечнішу та якіснішу продукцію, посилилась їхня конкурентоспроможність на молочному ринку та відповідно підвищилися закупівельну ціну майже удвічі. Вони отримали такі переваги завдяки можливості охолодження молочної продукції, переробки, фасування, зберігання, контролю за її якістю та грамотній логістиці. Однак нерідко молочарські кооперативи зникали одночасно з припиненням підтримки та стимулу з боку названих зовнішніх впливів, а також за умов виникнення

найменших перешкод чи конфліктів, незважаючи на отримані конкурентні переваги.

Водночас відмовитись від державних програм підтримки кооперативів на етапі їхнього становлення неможливо. Надання системи стимулів і пільг можна узалежити від конкретних економічних показників діяльності кооперативу (кількість членів кооперативу, обсяги виробництва та продажу, розміри членських внесків та розмір сукупного капіталу кооперативу тощо). Це дозволить використовувати можливості державної підтримки (фінансові, організаційні, консультаційні) для успішних кооперативів і створить інституційні передумови для виникнення між ними певної конкуренції за право скористатися державною допомогою. В ході децентралізації влади в регіонах України суголосними були б і програми підтримки розвитку кооперації, ініційовані місцевою владою, що нівелювали б можливість розвитку псевдокооперативів та сприяли б поширенню кооперативного руху [1, с. 8-9].

Так як орієнтація на зовнішні джерела фінансування не є ефективною, сучасна кредитно-банківська система перебуває в найгіршому стані, банківські кредити стали менш доступними через підвищення вимог до позичальників і збільшення ставок, втрачено довіру до комерційних банків і уряду в цілому, то система кредитних кооперативних спілок, створена за ініціативи громадськості, могла б користуватись довірою у населення та стати одним із пріоритетних чинників розвитку кооперативних форм господарювання. Через те, що кредитна кооперація виділяється від інших видів кредитних організацій тим, що вона краще прилаштована до обслуговування дрібних виробників, ніж комерційні банки.

Таким чином, для відродження сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів в Україні необхідна синергія державних структур для забезпечення інституційних передумов їх розвитку та ініціативних представників кооперативного руху. І поготів не потрібно вигадувати новітню стратегію розвитку вітчизняної кооперації, вона може бути сформована на основі запозичення національного кооперативного досвіду та висновків із світової практики. У цьому контексті вигаршною є імплементація Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, що передбачає обмін знаннями та найкращими практиками щодо політики розвитку сільських територій з метою сприяння матеріальної забезпеченості сільських громад; поширення знань шляхом проведення навчальних та інформаційних заходів; обмін найкращими практиками щодо механізмів підтримки політики у сфері сільського господарства та розвитку сільських територій тощо (Розділ 5. Економічне та галузеве співробітництво, Глава 17. Сільське господарство та розвиток сільських територій, стаття 404) [11].

Висновки. Важливим ресурсом підвищення конкурентоспроможності вітчизняного сільськогосподарського виробництва є розвиток сільськогосподарської кооперації. Однак попри застосування державою низки стимулюючих заходів, відродження сільськогосподарської кооперації в Україні гальмується більш глибокими, системними

вадами, що притаманні функціонуванню вітчизняної агропромислової сфери. Практика доводить, що лише сама урядова підтримка сільськогосподарських кооперативів не здатна виступити первинним поштовхом для поживлення економічної активності дрібних селянських господарств. Виходячи з цього, піднесення кооперативного руху може дати відчутні результати лише в межах запровадження інтенсивної та комплексної політики з відродження сільського господарства як цілісної інституційної структури, що поєднує в собі економічні, соціальні, політичні, етнокультурні, національні, і, навіть, цивілізаційно-світоглядні інститути. Водночас участь урядових організацій у сприянні кооперації не має підміняти особисту ініціативу окремих господарських суб'єктів і тим зменшувати їх відчуття спільної власності на виробничі фонди кооперативу та спільну відповідальність за результати його діяльності.

У зв'язку з нагальною потребою у розв'язанні проблем вітчизняного села надважливо створити стратегію розбудови національної кооперації. Її розробка та реалізація повинна вдало синтезувати ідеї та цілеспрямовані дії державних та місцевих органів влади, проєктів міжнародної допомоги, науковців, кооператорів та самих українських селян. У першу чергу зусилля мають бути направлені на популяризацію кооперації у суспільстві (засобами масової інформації та безпосередньо управліннями агропромислового розвитку при місцевих органах влади, депутатами місцевих рад, аграрними громадськими організаціями, ініціативними прибічниками кооперативного руху, дорадчими службами) з метою створення її позитивного іміджу. Повною мірою успішність цього процесу залежить від обізнаності у сфері сільськогосподарської кооперації самих ініціаторів розвитку кооперативного руху. Тому досить актуальним є необхідність поширення кооперативних знань, надання кооперативної освіти, ефективність якої значно зросла б за умов залучення вітчизняних і закордонних експертів, успішних кооператорів-практиків.

У зв'язку з дискредитацією кооперативної ідеї у радянський період важливо підвищити рівень довіри до кооперативів. Держава повинна виконувати покладену на неї контролюючу функцію з метою недопущення функціонування псевдокооперативів

(що компроментують кооперативну ідею), які організовуються для заволодіння державними дотаціями та уникнення оподаткування. Оскільки на початковому етапі розвитку кооперативного руху неможливо відмовитись від державної підтримки та пільгового оподаткування, необхідно встановити залежність її надання від конкретних економічних показників діяльності кооперативу з метою цільової фінансової, організаційної та консультативної підтримки перспективних та дієвих кооперативів, стимулювання їх успіху за можливість надання їм урядової протекції. Ключовим завданням держави залишаються такі формальні фактори розвитку вітчизняної кооперації, як стимулювання розвитку самодостатніх фермерських господарств. Так само зростання кількості стійких селянських господарств сприятиме добровільному включенню їх до кооперативних організацій для захисту власних інтересів.

Базоутворюючим елементом державної стратегії зі сприяння розвитку сільськогосподарських кооперативів є система фінансового забезпечення їх діяльності. Широка допомога сільськогосподарських кооперативів за рахунок урядових коштів підживлює споживачькі настрої серед учасників кооперативів, створює передумови для поширення корупції. Так як фахове керівництво фінансовими потоками може бути втілене суто на професійному шаблі, а українські дрібні підприємства сільськогосподарського спрямування внаслідок низьких закупівельних цін на свою продукцію майже не мають значних заощаджень, створення кредитних спілок у вітчизняних умовах не може забезпечити необхідний рівень концентрації і перерозподілу вільних фінансових ресурсів. У цьому ракурсі, доцільним може стати створення спеціалізованого державного банку, який міг би не тільки кредитувати сільськогосподарські кооперативи, а й одночасно надавати їм консалтингові послуги з фінансового інжинірингу, правового забезпечення, з ведення бухгалтерського обліку, зі страхування сільськогосподарських ризиків тощо. Одночасно, такий спеціалізований банк має впроваджувати аудит фінансового стану сільськогосподарського кооперативу для обґрунтування доцільності надання державної допомоги на безоплатній та оплатній основі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дідківська Л.В. Рекомендації щодо розвитку кооперації як інструменту підвищення конкурентоспроможності вітчизняного сільського господарства в умовах євроінтеграції / Л. Дідківська // Актуальні проблеми використання потенціалу економіки країни: збірник матеріалів доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 28-29 серпня 2015 р.). – К.: ГО „Київський економічний науковий центр”, 2015. – С. 6-9.
2. Дідківська Л.В. Сільськогосподарська кооперація – основа розвитку аграрного підприємництва в Україні. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Економічні науки. 2017. Вип. 12(1). С. 186–192.
3. Зіновчук В. В. Чи очікувати Україні на кооперативний бум? / В. В. Зіновчук // Кооперативні читання: 2018 рік: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 1 черв. 2018 р. – Житомир: ЖНАЕУ, 2018. – С. 7–11. URL: http://ir.znau.edu.ua/bitstream/123456789/9064/1/Cooperativ_e_2018_7-11.pdf
4. Зіновчук В. В., Довженко В. А. Сільськогосподарська кооперація: проблеми та перспективи. Економіка АПК. 2017. № 9. С. 90-96. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/E_apk_2017_9_17.
5. Мар'євська М.Ю. Модернізаційні процеси у селянсько-козацьких господарствах Полтавщини епохи вільного підприємництва (1861–1917 рр.) / М.Ю. Мар'євська // Актуальні проблеми економіки (Thomas Reuters (США), SciVerse Scopus (Нідерланди), Index Copernicus (Польща), EBSCOhost (США)): науковий економічний журнал. - К.: Нац. акад. управління. – 2011. – №7 (121). – С. 30–39.
6. Молдаван Л. В. Загрози вітчизняному кооперативному законодавству та їх упередження [Електронний ресурс] / Л. В. Молдаван. – 2018. – Режим доступу:

- http://ir.znau.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/9066/1/Cooperative_2018_20-24.pdf
7. Небрат В.В. Сільськогосподарська кооперація в Україні та фінансові механізми її державної підтримки в контексті зарубіжного досвіду / В.В. Небрат, Л.В. Дідківська // *Агросвіт*. – № 16. – 2010. – С. 8–16.
  8. Пантелеймоненко А. О. Про перспективність застосування підходів ФВ Райффайзена в кооперативному кредитуванні господарств селян і фермерів / А. О. Пантелеймоненко // *Проблеми та перспективи розвитку фінансової системи в сучасних умовах: збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції* (м. Полтава, 15–16 квітня 2021 року). – Полтава: ПУЕТ, 2021. – 301 с. URL:<http://dspace.puet.edu.ua/handle/123456789/10617>
  9. Про затвердження Державної цільової економічної програми підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.06.2009 р. № 557. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/557-2009-%D0%BF>
  10. Туган-Барановський М.І. Кооперація, її природа та мета / Туган-Барановський М.І. – Львів, 1936. – 143 с.
  11. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/984_011
  12. Olena O. Yershova Cooperation of agribusiness companies of Ukraine and the USA in the context of process management. *Вісник кнудт* № 3 (147), 2020 проблеми управління серія: економічні науки. С. 67–82. URL: <http://economy.knutd.edu.ua/wp-content/uploads/sites/17/2020/12/10.30857-2413-0117.2020.3.6.pdf>
  13. Ajates, R. (2021). Reducing the Risk of Co-Optation in Alternative Food Networks: Multi-Stakeholder Cooperatives, Social Capital, and Third Spaces of Cooperation. *Sustainability*, 13 (20), 11219. <https://doi.org/10.3390/su132011219>
  14. Daniela, R. E. (2019). The Role of Agricultural Cooperatives Models Among Europe. In G. Popescu (Eds.), *Agrifood Economics and Sustainable Development in Contemporary Society* (pp. 210-226). IGI Global. <http://doi:10.4018/978-1-5225-5739-5.ch010>
  15. Dozorova, T.A., Alexandrova, N.R., Sevastyanova, V.M., & Utmanova, N.A. (2018). Methodical approach to evaluating the effectiveness of state support in the field of development of agricultural consumer cooperative. *Turkish online journal of design art and communication*, 8, 434-443. <https://doi.org/10.7456/1080MSE/151>
  16. Fonte, M., & Cucco, I. (2017). Cooperatives and alternative food networks in Italy. The long road towards a social economy in agriculture. *Journal of rural studies*, 53, 291-302. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2017.01.019>
  17. Hannachi, M., Fares, M., Coleno, F., & Assens, C. (2020). The "new agricultural collectivism": How cooperatives horizontal coordination drive multi-stakeholders self-organization. *Journal of Co-Operative Organization and Management*, 8 (2), 100111. <https://doi.org/10.1016/j.jcom.2020.100111>
  18. Imami, D., Valentinov, V., & Skreli, E. (2021). Food safety and value chain coordination in the context of a transition economy: the role of agricultural cooperatives. *International Journal of the Commons*, 15(1), 21-34. <https://doi.org/10.5334/ijc.1039>
  19. Laricchia, C.R., & Lima, F.D.A. (2021). Formation of agricultural production groups in PDS Osvaldo de Oliveira. *Revista Pegada*, 22 (2), 34-374. <https://doi.org/10.33026/peg.v22i2.8546>
  20. Liu, Z., Yang, D., & Wen, T. (2019). Agricultural production mode transformation and production efficiency: A labor division and cooperation lens. *China Agricultural Economic Review*, 11 (1), 160-179. <https://doi.org/10.1108/CAER-07-2017-0129>
  21. Nedanov, A., & Zutinic, D. (2018). A Correspondence Analysis of Motivational Factors for joining Agricultural Cooperatives in Croatia. *New mediter*, 17 (3), 79-92. <https://doi.org/10.30682/nm1803g>
  22. Pronko, L., Furman, I., Kucher, A., & Gontaruk, Y. (2020). Formation of a State Support Program for Agricultural Producers in Ukraine Considering World Experience. *European Journal of Sustainable Development*, 9 (1), 364-379. <https://doi.org/10.14207/ejsd.2020.v9n1p364>
  23. Ribasauskiene, E., Sumyle, D., Volkov, A., Balezentis, T., Streimikiene, D., & Morkunas, M. (2019). Evaluating public policy support for agricultural cooperatives. *Sustainability*, 11(14), 3769. <https://doi.org/10.3390/su11143769>
  24. Sakovska, O. (2020). Agricultural cooperation: experience of foreign countries for Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*, 6 (1), 118-124. <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2020-6-1-118-124>
  25. Shpykuliak, O., & Sakovska, O. (2020). Agricultural cooperation as an innovation for rural development. *Baltic Journal of Economic Studies*, 6 (3), 183-189. <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2020-6-3-183-189>
  26. Sobolev, A., Kurakin, A., Pakhomov, V., & Trotsuk, I. (2018). Cooperation in Rural Russia: Past, Present and Future. *Mir Rossii - Universe of Russia*, 27(1), 65-89. <https://doi.org/10.17323/1811-038X-2018-27-1-65-89>
  27. Tuna, E., Karantininis, K. (2021). Agricultural cooperatives as social capital hubs-A case in a post-socialist country. *Journal of Co-Operative Organization and Management*, 9 (1), 100134. <https://doi.org/10.1016/j.jcom.2021.100134>
  28. Yanbykh, R., Saraihin, V., & Lerman, Z. (2019). Cooperative tradition in Russia: a revival of agricultural service cooperatives? *Post-communist economies*, 31 (6), 750-771. <https://doi.org/10.1080/14631377.2019.1607439>

REFERENCES

1. Didkivska, L.V. (2015). Recommendations for the development of cooperation as a tool to increase the competitiveness of domestic agriculture in terms of European integration / Didkivska, L.V. // Actual problems of using the potential of the country's economy: collection of reports of the International scientific-practical conference (Kyiv, August 28-29, 2015). K.: NGO "Kyiv Economic Research Center", p. 6-9
2. Didkivska, L.V. (2017). Agricultural cooperation is the basis for the development of agricultural entrepreneurship in Ukraine. *Bulletin of Kamyanyets-Podilsky National University named after Ivan Ogiienko. Economic sciences*. Vip. 12 (1). Pp. 186–192.
3. Zinovchuk, V.V. (2018). Should Ukraine expect a cooperative boom? / VV Zinovchuk // Cooperative readings: 2018: materials All-Ukrainian. scientific-practical conf., June 1. 2018. Zhytomyr: ZhNAEU, P. 7–11.
4. Zinovchuk, V.V., Dovzhenko V.A. (2017). Agricultural cooperation: problems and prospects. *Economics of agro-industrial complex*, 9, 90-96.
5. Maryevskaya, M.Yu. (2011) Modernization processes in the peasant-Cossack farms of Poltava region of the epoch of free enterprise (1861–1917) / M.Yu. Mariewska // *Current Economic Issues* (Thomas Reuters (USA), SciVerse Scopus (Netherlands), Index Copernicus (Poland), EBSOhost (USA)): Scientific Economic Journal. K.: Нац. acad. management. №7 (121). Pp. 30–39.

6. Moldavan, L.V. (2018). Threats to domestic cooperative legislation and their bias / Moldavan L.V.
7. Nebrat, V.V. (2010). Agricultural cooperation in Ukraine and financial mechanisms of its state support in the context of foreign experience / Nebrat V.V., Didkivska, L.W. // *Agrosvit*. № 16. P. 8–16.
8. Panteleimonenko, A.A. (2021). On the prospects for the use of approaches Raiffeisen PV in cooperative lending to farms and farmers / Panteleimonenko A.A. // *Problems and prospects of financial system development in modern conditions: a collection of materials of the III International scientific-practical Internet conference (m Poltava, April 15-16, 2021)*. Poltava: PUET., 301 p.
9. On approval of the State target economic program to support the development of agricultural service cooperatives for the period up to 2015: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 03.06.2009 № 557
10. Tugan-Baranovsky, M.I.(1936). Cooperation, its nature and purpose / Tugan-Baranovsky M.I. Lviv, 143 p
11. Association Agreement between Ukraine, of the one part, and the European Union, the European Atomic Energy Community and their Member States, of the other part/
12. Olena, O. (2020). Yershova Cooperation of agribusiness companies of Ukraine and the use in the context of process management. *Bulletin of Knutd* № 3 (147), Management Problems Series: Economic Sciences. Pp. 67–82.
13. Ajates, R. (2021). Reducing the Risk of Co-Optation in Alternative Food Networks: Multi-Stakeholder Cooperatives, Social Capital, and Third Spaces of Cooperation. *Sustainability*, 13 (20), 11219.
14. Daniela, R. E. (2019). The Role of Agricultural Cooperatives Models Among Europe. In G. Popescu (Eds.), *Agrifood Economics and Sustainable Development in Contemporary Society* (pp. 210-226). IGI Global.
15. Dozorova, T.A., Alexandrova, N.R., Sevastyanova, V.M., & Utmanova, N.A. (2018). Methodical approach to evaluating the effectiveness of state support in the field of development of agricultural consumer cooperative. *Turkish online journal of design art and communication*, 8, 434-443.
16. Fonte, M., & Cucco, I. (2017). Cooperatives and alternative food networks in Italy. The long road towards a social economy in agriculture. *Journal of rural studies*, 53, 291-302.
17. Hannachi, M., Fares, M., Coleno, F., & Assens, C. (2020). The "new agricultural collectivism": How cooperatives horizontal coordination drive multi-stakeholders self-organization. *Journal of Co-Operative Organization and Management*, 8 (2), 100111.
18. Imami, D., Valentinov, V., & Skreli, E. (2021). Food safety and value chain coordination in the context of a transition economy: the role of agricultural cooperatives. *International Journal of the Commons*, 15(1), 21-34.
19. Laricchia, C.R., & Lima, F.D.A. (2021). Formation of agricultural production groups in PDS Osvaldo de Oliveira. *Revista Pegada*, 22 (2), 34-374.
20. Liu, Z., Yang, D., & Wen, T. (2019). Agricultural production mode transformation and production efficiency: A labor division and cooperation lens. *China Agricultural Economic Review*, 11 (1), 160-179.
21. Nedanov, A., & Zutinic, D. (2018). A Correspondence Analysis of Motivational Factors for joining Agricultural Cooperatives in Croatia. *New medit*, 17 (3), 79-92.
22. Pronko, L., Furman, I., Kucher, A., & Gontaruk, Y. (2020). Formation of a State Support Program for Agricultural Producers in Ukraine Considering World Experience. *European Journal of Sustainable Development*, 9 (1), 364-379.
23. Ribasauskiene, E., Sumyle, D., Volkov, A., Balezentis, T., Streimikiene, D., & Morkunas, M. (2019). Evaluating public policy support for agricultural cooperatives. *Sustainability*, 11(14), 3769.
24. Sakovska, O. (2020). Agricultural cooperation: experience of foreign countries for Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*, 6 (1), 118-124
25. Shpykuliak, O., & Sakovska, O. (2020). Agricultural cooperation as an innovation for rural development. *Baltic Journal of Economic Studies*, 6 (3), 183-189.
26. Sobolev, A., Kurakin, A., Pakhomov, V., & Trotsuk, I. (2018). Cooperation in Rural Russia: Past, Present and Future. *Mir Rossii - Universe of Russia*, 27(1), 65-89.
27. Tuna, E., Karantininis, K. (2021). Agricultural cooperatives as social capital hubs-A case in a post-socialist country. *Journal of Co-Operative Organization and Management*, 9 (1), 100134.
28. Yanbykh, R., Saraikin, V., & Lerman, Z. (2019). Cooperative tradition in Russia: a revival of agricultural service cooperatives? *Post-communist economies*, 31 (6), 750-771.

Cooperation and state in the development of competitive agricultural entrepreneurship in Ukraine

L. V. Didkivska, O. M. Kudlasevych, T. O. Slyvka

Abstract. The article presents some issues of the development of agricultural entrepreneurship and the role of agricultural cooperation in it. The current state, features and potential of agricultural cooperation in Ukraine are considered. It is proved that a balanced economic policy of the government leads to overcoming the limitations of material and technical base and financial resources which determine the low intensity of small peasant farms. The development of rural cooperation is established as an important reserve for increasing the competitiveness of agricultural enterprises in Ukraine.

Keywords: cooperative relations, agricultural cooperation, competitiveness, entrepreneurship, state regulation.

Стан сільського господарства в контексті розвитку сільських територій

Е. В. Добровольська, Н. В. Коваль

Заклад вищої освіти «Подільський державний університет», м. Кам'янець-Подільський, Україна
Corresponding author. E-mail: dobrovolskaella@gmail.com, nonnakoval69@gmail.com

Paper received 28.04.12; Accepted for publication 19.05.12.

<https://doi.org/10.31174/SEND-HS2022-267X49-02>

Анотація. У статті проаналізовано економічний розвиток сільських територій Хмельницької області. Відзначено, що за досліджуваний період рівень розвитку сільських територій підвищується, сприяючи відновленню іміджу села. Розкрито основні чинники функціонування та розвитку сільських територій. Висвітлено основні рушійні сили активізації селян у веденні бізнесу на селі, такі як диверсифікація підприємницької діяльності, ведення товарного виробництва, забезпечення зайнятості селян, формування товарного виробництва, розвиток малого та середнього підприємництва. Запропоновано орієнтири, на які слід спрямовуватись в рамках злагодженого економічного розвитку сільських територій.

Ключові слова: сільська територія, економічний розвиток, сільське господарство, ресурсний потенціал, відродження села, ефективність використання.

Вступ. В сучасних умовах сільське господарство України є однією із найбільш пріоритетних галузей економіки. Аграрний сектор формує продовольчу та у визначених межах економічну, екологічну та енергетичну безпеку, забезпечує розвиток технологічно пов'язаних галузей національної економіки та створює соціально-економічні умови сільського розвитку. Україна як потужний виробник багатьох видів агропродовольчої продукції впродовж багатьох років займає вагомі позиції в світовій структурі експорту сільськогосподарських та продовольчих товарів.

Сільські території України завжди були тією опорою, на яку спирається весь агросектор. Але за останні роки ситуація докорінно змінилася. Сільське населення щороку зменшується, із мап зникають села, а самі особисті селянські господарства втрачають минулі джерела прибутку. Щоб зупинити цей процес, необхідний новий підхід до розвитку сільської місцевості, який передбачатиме впровадження концепції сталого розвитку сільських територій, стимулювання підприємницької активності та диверсифікацію зайнятості сільського населення.

Короткий огляд публікацій з теми. Набуття певною соціально-економічною проблемою відповідної суспільної значущості завжди викликає підвищену увагу науковців. Не є винятком і проблема розвитку сільських територій, яка уже тривалий час вивчається українськими вченими-економістами, серед яких В.В. Горлачук [1], М.Й. Малік [3], В.Я. Месель-Веселяк, П.Т. Саблук [7], А.П. Сава [8], І.І. Гончаренко [2] та інші. У їхніх працях відображені ґрунтовні результати досліджень засад багатофункціонального розвитку села, сільських територій та сільського простору; принципів соціально-економічного управління розвитком сільських територій; стратегічних аспектів розвитку соціо-просторових аграрних систем, а також аналізується досвід розвитку сільських територій в зарубіжних країнах. Однак, занепад сільських територій України та низка тісно пов'язаних демографічних і соціальних проблем, вимагають продовження досліджень різних аспектів даної проблематики та активізації ролі держави щодо підтримки нею процесів посилення рівня зрівноваженості зазначеного розвитку.

Мета. Мета статті полягає у дослідженні особливостей сталого розвитку сільських територій, виявленні

тенденцій їх розвитку та висвітленні наявних проблем.

Матеріали і методи. Теоретико-методична основа дослідження базується на діалектичному методі наукового пізнання, системному підході до вивчення процесів розвитку сільських територій за умов сталості.

Для досягнення поставленої мети у процесі дослідження використано такі загальнонаукові методи: логічного узагальнення для обґрунтування необхідності систематизації основних понять та підходів до визначення сутності сільських територій; монографічний при розгляді думок вчених стосовно теоретичних основ розвитку сільських територій; аналізу та синтезу при обробці статистичної інформації, яка відображає сучасний стан сільським розвитком регіону.

Результати і їх обговорення. На сьогодні для влади та населення сільських територій України є вкрай важливим вирішення питання свого подальшого розвитку. Важливість даного питання посилюється ще й тим, що сільські території займають біля 90% площі нашої держави, на них проживає близько третини всього населення України [4, с. 90].

Але, якщо відстежити стан справ на більшості сільських територій, то можна констатувати вкрай слабкий їх розвиток. Переважна кількість сільського населення має досить пасивне відношення щодо подальшого розвитку тієї території, на якій воно проживає. Також слід констатувати, що досить незначна частка від власної виробленої чи зібраної продукції, що могла б стати власним бізнесом та реалізована з метою отримання прибутку (виключенням, деякою мірою, є виробництво молока та незначна кількість м'яса всіх видів) реалізується і є додатковим джерелом доходу для сільського населення.

Забезпечення ефективного розвитку сільських територій потребує сприймання та переймання світових стандартів щодо формування добробуту населення. Варто усвідомити, що без розвитку села (тобто без розвитку сільських територій) добробут держави неможливий. Отже, слід вжити виважених заходів щодо забезпечення розвитку сільських територій.

В цьому контексті заслуговує на увагу зарубіжний досвід. Так, у зарубіжній практиці розвиток сільських територій пов'язаний з розвитком сільського господарства, в якому основну рушійну роль відіграють

фермерські або особисті селянські господарства. До того ж в розвинутих країнах світу встановлено показники, досягнувши яких, господарство вважається фермерським: у США прийнято показник в 1 тис. дол. товарної продукції на рік, у Німеччині – утримання 1 га ріллі або 3 корів чи 5 свиней, у Данії – 300 євро річного прибутку [8].

Відповідно до політики розвитку сільських територій за кордоном пріоритетами вважаються підтримка бізнесу та виробництва, диверсифікація виробництва, розвиток сільської інфраструктури [6, с. 149].

Україна порівняно з розвинутими країнами програє їм за такими показниками ефективності виробництва, як продуктивність праці, техніко-технологічна забезпеченість, енергомісткість, врожайність культур та продуктивність худоби [5, с. 37].

Аналіз досвіду сільських територій зарубіжних країн свідчить про пріоритетність сталості економічного розвитку аграрної галузі. Використання досвіду інших країн дасть змогу уникнути прорахунків у сільському господарстві в Україні і її регіонах.

Вирішальний вплив на розвиток сільських територій кожного макро- чи мікрорегіону має їх наявний ресурсний потенціал. Складовими ресурсного потенціалу є природні ресурси, виробничий та людський капітал, які знаходяться на певній території та можуть бути використані для досягнення поставлених завдань. Поряд з цим ресурсний потенціал є основою для розвитку основного виду діяльності сільських територій – сільськогосподарського виробництва. А тому базовою складовою ресурсного потенціалу сільської території є природні ресурси, що виступають як

визначальний чинник формування спеціалізації господарської діяльності.

При аналізі забезпеченості сільських територій земельними ресурсами необхідно враховувати рівень землезабезпеченості і, особливо, забезпеченості землями сільськогосподарського призначення. Площа сільськогосподарських угідь в Хмельницькій області на кінець 2020 р. становила 1560,7 тис. га, що становить 75,7 % від загальної земельної площі. При цьому, питома вага ріллі становить 64,3%, що свідчить про високий рівень забезпеченості області земельними ресурсами, а отже і про високі потенційні можливості організації та здійснення сільськогосподарського виробництва. Окрім цього, у 2020 р. у загальній структурі земельного фонду, сіножаті та пасовища займали площу 91,2 і 104,1 тис. га відповідно, багаторічні насадження – 38,3 тис. га, і перелоги – 0,7 тис. га. [9, с. 136].

Структура земельних угідь та їх склад обумовлюють спеціалізацію сільськогосподарського виробництва області. Рівнинні райони спеціалізуються на виробництві продукції рослинництва, землі гірських районів є найбільш придатними для пасовищ і сіножатей, тому там переважає м'ясо-молочне тваринництво. У 2020 році в Хмельницькій області вироблено продукції рослинництва на суму 28617,5 млн грн та продукції тваринництва на суму 6361,7 млн грн, що становить відповідно 81,8% та 18,2% продукції сільського господарства. Виробництво продукції сільського господарства господарствами усіх категорій у розрахунку на одну особу, протягом 2015–2020 рр. (табл. 1), бачимо, характеризувалися чіткою тенденцією до зростання.

Таблиця 1. Продукція сільського господарства (у постійних цінах 2016 року), млн. грн.

Показники	Роки					2020 р. до 2015 р. %
	2015	2017	2018	2019	2020	
Продукція сільського господарства	29792,7	36102,6	37021,8	35926,2	34979,2	117,4
продукція рослинництва	22820,6	29199,9	30396,6	29299,7	28617,5	125,4
продукція тваринництва	6972,1	6902,7	6625,2	6626,5	6361,7	91,2
Вироблено продукції сільського господарства на одну особу, грн	22956	28209	29161	28520	28000	122,0
продукція рослинництва	17584	22815	23943	23259	22908	130,3
продукція тваринництва	5372	5394	5218	5261	5092	94,8

Одним із найважливіших завдань будь-якого аграрного підприємства є підвищення продуктивності праці. Продуктивність праці була і буде одним з голо-

вних показників, який визначає науково-технічний прогрес суспільства, характеризує становище держави, окремої галузі, підприємства.

Таблиця 2. Динаміка виробництва основних видів сільськогосподарської продукції на одну особу, кг

Види продукції	2015 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	Відношення 2020 р. до 2015 р., %
Культури зернові та зернобобові	2152	2673	3041	3015	3190	148,2
Буряк цукровий фабричний	879	1549	1121	1107	768	87,4
Соняшник	82	343	381	408	456	в 5,6 раза
Картопля	821	1082	1092	871	1024	124,7
Культури овочеві	144	210	207	198	180	125,0
Культури плодові та ягідні	158	176	187	163	162	102,5
М'ясо (у забійній масі)	50,4	50,6	52,9	53,9	48,8	96,8
Молоко	448,0	466,2	491,5	504,8	521,6	116,4

По всіх видах сільськогосподарської продукції у розрахунку на 1 зайнятого в сільськогосподарському

виробництві відбулося поступове зростання. Виняток склало виробництво цукрових буряків, та м'яса (у

забійній масі), яке за аналізований період знизилося на 12,6 %; та 3,2 %, відповідно. Найбільш суттєві зміни відбулись при виробництві зернових та зернобобових культур та соняшнику. Підвищення рівня продуктивності праці значною мірою викликано зростанням обсягів виробленої продукції, а також помітним скороченням кількості працівників; активізацією інфляційних процесів в аграрній сфері.

За досліджуваний період ціни реалізації продукції рослинництва мають тенденцію до зростання (табл. 3). Так, ціни реалізації зернових і зернобобових культур, олійних культур, буряків цукрових, картоплі, плодівих та ягідних культур за досліджуваний період зросли. Виняток складають ціни реалізації овочевих культур, які за досліджуваний період зменшились на 45,7 % і 2020 р. становили 3707,1 грн за 1 т.

Таблиця 3. Середні ціни реалізованої продукції основних видів сільськогосподарської продукції, грн. за 1 т

Показники	Роки					Відношення 2020 р. до 2015 р., %
	2015	2017	2018	2019	2020	
Культури зернові та зернобобові	3054,3	3775,8	4309,5	3907,2	4856,4	159,0
Культури олійні	7710,2	9357,4	9681,1	8707,9	11055,5	143,4
Буряк цукровий фабричний	672,7	810,1	709,3	697,3	701,2	104,2
Картопля	1717,3	2546,9	4164,0	6574,8	4866,9	в 2,8 р.
Культури овочеві	6833,2	2796,5	5342,7	4629,9	3707,1	54,3
Культури плодів та ягідні	5096,7	6515,9	5002,8	3904,3	7129,5	139,9
Тварини сільськогосподарські (у живій масі)	21166,8	30307,6	34326,2	32557,2	32828,0	155,1
Молоко	4323,5	6987,4	7559,2	8223,2	8808,6	в 2,0 р.

Ціни реалізації продукції тваринництва теж мають тенденцію до зростання. Так, ціни реалізованої продукції тварин сільськогосподарських у 2020 р. порівняно із 2015 р. зросли на 55,1 %, молока – в 2,0 рази.

Узагальнюючим показником економічної діяльності сільськогосподарських товаровиробників є рівень рентабельності, який відображує дохідність і прибутковість підприємства.

Як показало дослідження збільшення обсягів виробництва продукції рослинництва супроводжувалося

підвищенням ефективності її виробництва. Так, протягом 2015–2020 рр. виробництво та реалізація більшості видів продукції рослинництва (за винятком цукрових буряків) є рентабельними (табл. 4).

Виробництво продукції тваринництва за досліджуваний період було збитковим, за винятком виробництва молока. Причини збитковості галузі тваринництва – високий рівень собівартості та значно нижчий рівень доходів.

Таблиця 4. Рівень рентабельності виробництва основних видів сільськогосподарської продукції, %

Показники	Роки					Відхилення 2020 р. від 2015 р., (+,-)
	2015	2017	2018	2019	2020	
Культури зернові та зернобобові	35,4	27,8	32,0	13,7	20,6	-14,8
Цукрові буряки	15,9	18,1	-10,1	-27,5	-28,0	-43,9
Соняшник	82,6	37,2	32,6	36,1	44,9	-37,7
Картопля	10,1	21,8	51,8	41,2	19,5	9,4
Культури овочеві	14,8	12,7	24,0	9,7	11,0	-3,8
Культури плодів та ягідні	91,2	56,9	23,0	8,2	16,2	-75
Велика рогата худоба на м'ясо	-10,8	-12,2	-19,1	-30,7	-31,2	-20,4
Свині на м'ясо	16,5	11,2	21,1	5,1	-20,2	-36,7
Молоко	12,6	60,5	23,8	26,9	30,9	18,3

Отже, за досліджуваний період рівень розвитку сільських територій в Хмельницькій області поступово підвищується, що свідчить про хоча й незначне, проте відновлення позитивного іміджу села.

Важливим вектором соціально-економічного розвитку сільських територій, на думку М.Й. Маліка [2], є поєднання їх економічних, соціальних та екологічних інтересів, а також активізація підприємницької діяльності щодо зростання доходів, зайнятості та соціального захисту. До того ж існування в межах сільських територій підприємницьких структур сприяє відродженню соціально-економічної стабільності села.

Вважаємо, що основними рушійними силами активізації селян у веденні бізнесу на селі є диверсифікація підприємницької діяльності, ведення товарного виробництва, за рахунок чого забезпечується зайнятість селян на основі екологічнобезпечних технологій, формується товарне виробництво, розвивається мале

та середнє підприємництво на селі, яке здатне економічно активувати селянство до участі в сільськогосподарському виробництві.

Не менш важливими факторами, що сприятимуть дієвості економічного розвитку сільських територій, є підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції та посилення ролі місцевого самоврядування, що сприятимуть інвестиційній привабливості ведення виробництва на селі, дадуть змогу розвивати інфраструктуру на селі за рахунок оновлення виробничих потужностей в сільській місцевості та створення переробних цехів сільськогосподарської продукції.

Вважаємо, що для забезпечення збалансованого розвитку сільських територій потрібно ефективно використовувати наявні локальні ресурси, впроваджувати інновації в сільську економіку, використовувати їх в сільгоспвиробництві, а також виходити на нові ринки збуту виробленої продукції.

Основними орієнтирами злагодженого розвитку сільських територій мають бути:

- забезпечення розвитку місцевого самоврядування для формування дієздатного перспективного суспільства на селі;
- підвищення привабливості функціонування ведення бізнесу на селі;
- підвищення конкурентоспроможності сільських територій за рахунок диверсифікації господарської діяльності;
- відродження нових виробництв на селі;
- забезпечення розвитку сільської інфраструктури;
- досягнення економічного зростання в сільському господарстві.

Злагоджений соціально-економічний розвиток сільських територій є необхідним для забезпечення самодостатніх територіальних громад, що є основою місцевого розвитку країни.

Висновки. Результати проведених досліджень дають підстави стверджувати, що розвиток сільських територій на сьогодні є надзвичайно низьким і як

процес має серйозно загальмований характер. Встановлено, що основними чинниками функціонування та розвитку сільських територій є наявність ресурсних можливостей для ведення сільського господарства, сумісність різних видів діяльності на території, обґрунтування стратегій розвитку сільських територій та необхідність державної підтримки. Векторами активізації селян у веденні бізнесу на селі є диверсифікація підприємницької діяльності, ведення товарного виробництва, забезпечення зайнятості селян, формування товарного виробництва, розвиток малого та середнього підприємництва. Важливими факторами, що сприятимуть дієвості соціально-економічного розвитку сільських територій, є підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції та посилення ролі місцевого самоврядування.

Врахування основних орієнтирів економічного розвитку сільських територій дасть змогу забезпечити конкурентоспроможність суб'єктів господарювання на землі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горлачук В.В., Кузьменко О.Б., Яремко Ю.І., Лазарева О.В. та ін. Розвиток сільських територій : монографія / за ред. В.В. Горлачука. Миколаїв : Іліон, 2015. 382 с.
2. Гончаренко І.В. Соціально-економічний розвиток сільських територій регіону: проблеми теорії та практики. Львів : ІРД НАН України, 2009. 370 с.
3. Лупенко Ю.О., Малік М.Й., Заяць В.М. та ін. Розвиток підприємництва і кооперації: інституціональний аспект : монографія / за ред. М.Й. Маліка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2016. 432 с.
4. Лісовий А.В. Сталий розвиток сільських територій як напрям забезпечення економічного зростання і якості життя селян. Культура народів Причорномор'я. 2007. № 103. С. 89–92
5. Невінська Г.Б. Проблемні аспекти інноваційного розвитку аграрного виробництва. *Агросвіт*. 2017. № 1–2. С. 37.
6. Попова О.Л. Розвиток багатофункціонального сільського господарства: досвід Німеччини. *Економіка і прогнозування*. 2015. № 2. С. 148–158.
7. Саблук П.Т. Наукові агроекономічні дослідження в інтересах активізації росту АПВ і сільських територій. *Економіка АПК*. 2017. № 5. С. 19–23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/E_apk_2017_5_5.
8. Сава А.П. Європейський досвід розвитку сільських територій: вивчення можливостей для України. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*. 2017. № 2. С. 83–85.
9. Сільське господарство Хмельницької області в 2020 році: статистичний збірник за 2020 рік. Хмельницький: Головне управління статистики Хмельницької області, 2021. 160 с.

REFERENCES

1. Horlachuk V.V., Kuzmenko O.B., Yaremko Yu.I., Lazareva O.V. et al. Rural development: a monograph. Ed. V.V. Horlachuk. Mykolaiv: Ilion, 2015. 382 p.
2. Honcharenko I.V. Socio-economic development of rural areas of the region: problems of theory and practice. Lviv: IRD NAN України, 2009. 370 p.
3. Lupenko Yu.O., Malik M.Y., Zaiats V.M. et al. Development of entrepreneurship and cooperation: institutional aspect: monograph. Ed. M.Y. Malik. Kyiv: NNTS «IAE», 2016. 432 p.
4. Lisovyi A.V. Sustainable development of rural areas as a way to ensure economic growth and quality of life of peasants // *Kultura narodov Prichernomorya*, 2007. № 103. P. 89-92.
5. Nevinska H.B. Problematic aspects of innovative development of agricultural production // *Ahrosvit*, 2017. № 1–2. P. 37.
6. Popova O.L. Development of multifunctional agriculture: the experience of Germany // *Ekonomika i prohnozuvannia*, 2015. № 2. P. 148–158.
7. Sabluk P.T. Scientific agro-economic research in the interests of intensifying the growth of APV and rural areas // *Ekonomika APK*, 2017. № 5. P. 19-23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/E_apk_2017_5_5.
8. Sava A.P. European experience of rural development: exploring opportunities for Ukraine // *Visnyk Akademii pratsi, sotsialnykh vidnosyn i turyzmu*, 2017. № 2. P. 83-85.
9. Agriculture of Khmelnytskyi region in 2020: statistical collection for 2020. Khmelnytskyi: Main Department of Statistics of Khmelnytskyi Region, 2021. 160 p.

The state of agriculture in the context of rural development

E. V. Dobrovolska, N. V. Koval

Abstract. The article analyzes the economic development of rural areas of the Khmelnytskyi region. It is noted that during the study period, the level of development of rural areas is increasing, contributing to the renewal of the image of the village. The main reasons for the functioning and development of rural areas are revealed. The main driving forces for the activation of peasants in doing business in the countryside, such as the diversification of entrepreneurial activities, the conduct of commodity production, the employment of peasants, the formation of commodity production, the development of small and medium-sized businesses, are highlighted. Landmarks are proposed, which should be directed in the framework of the coordinated economic development of rural areas.

Keywords: rural area, economic development, agriculture, resource potential, village revival, efficiency of use.

METHODOLOGY

Вища освіта в Україні: вплив військових дій на предметну структуру вищої освіти

А. Г. Андрощук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Corresponding author. E-mail: lang1@ukr.net

Paper received 11.05.22; Accepted for publication 28.05.22.

<https://doi.org/10.31174/SEND-HS2022-267X49-03>

Анотація. У статті розглянуто стан та тенденції вищої освіти України у воєнний час. Визначено основні напрями подолання кризи в освіті, розкрито сутність державної політики щодо розвитку сфери вищої освіти в післявоєнний період, Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022-2032 роки.

Ключові слова: вища освіта, військова агресія, заклади освіти, криза, система освіти, пріоритетні напрями, освітній простір, інформаційно-комунікаційні технології.

Глобалізація світу та розбудова єдиної Європи перетворюють інтеграцію національної освіти до європейського та інноваційного світового освітнього просторів на обов'язкову умову буття української держави. Проблемним моментом на шляху інтеграції є непослідовність освітньої політики, цей процес має перервний характер. Новий етап, що розпочався ще з 2014 р., після соціально-політичної кризи, військової агресії Росії та підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС (2014 р.), ознаменувався інтенсифікацією європейського вектора розвитку України та синхронізацією вимірів української освіти з європейськими характеристиками. Продовжується поступальний рух української освіти у напрямі її трансформації на компетентнісно базовану.

Як звітував міністр освіти і науки (МОН) України, С.М. Шкарлет, урядом було схвалено і розроблено Концепцію розвитку системи освіти, реалізацію якої передбачено до 2025 року. Передбачено багато позитивних змін у розвитку освіти. Пріоритетним напрямом є приведення системи освіти у відповідність до потреб сучасної економіки та інтеграції в європейський економічний та освітній простір. Модель сучасної освіти має відповідати вимогам часу. Особливої уваги заслуговує Концепція цифрової трансформації освіти і науки на період до 2026 року. «Сьогоднішня система освіти і науки має зазнати докорінних цифрових змін та відповідати світовим тенденціям цифрового розвитку для успішної реалізації кожною людиною свого потенціалу. На сьогодні дедалі більше професій потребують набуття високого рівня цифрових навичок та володіння новими технологіями. Ця потреба також поглиблена наслідками пандемії коронавірусу COVID-19, яка загострила проблему розвитку та опанування технологіями в системі освіти задля забезпечення прав громадян на якісну освіту. Набуття цифрових компетентностей стає базовою потребою для кожного, тому українська система освіти має забезпечувати формування цифрових компетентностей здобувачів освіти, педагогічних та науково-педагогічних працівників та розвиток цифрової інфраструктури та електронних сервісів у закладах освіти, в цілому» [1, с.1].

Визначення сучасного етапу розвитку суспільства як інформаційного; інтенсивний розвиток сучасних

інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ); перехід від знанневої парадигми освіти до компетентнісної визначає необхідність широкого використання ІКТ у системі освіти загалом та під час навчання окремих дисциплін. У зв'язку із цим особливого значення набуває переорієнтація мислення та навичок сучасного викладача на усвідомлення принципово нових вимог до його педагогічної діяльності, готовність використовувати ІКТ як активний навчальний ресурс. Законами України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007—2015 роки», «Про освіту», «Про вищу освіту», Національною доктриною розвитку освіти України в XXI столітті" та іншими офіційними документами передбачено забезпечення ефективного впровадження і використання ІКТ на всіх освітніх рівнях усіх форм навчання. В Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки наголошується, що одним з першочергових кроків розвитку освіти і науки є їх інформатизація, тобто «впровадження сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, що забезпечують удосконалення навчально-виховного процесу, доступність та ефективність освіти, підготовку молодого покоління до життєдіяльності в інформаційному суспільстві» [1]

Потреба впровадження та використання ІКТ також поглиблена наслідками повномасштабного вторгнення РФ на територію України 24 лютого 2022 р., що загострило проблему розвитку та опанування технологіями в системі освіти задля забезпечення прав громадян на якісну освіту. Через воєнний стан в країні, обстріли та повітряні тривоги освітній процес вимушено перервався. Вже наступного дня після початку вторгнення російських військ в Україну Міністерство освіти і науки України (МОН) рекомендувало зупинити освітній процес у закладах освіти всіх рівнів і відправити здобувачів освіти та освітян на двотижневі канікули. Війна в Україні завдала і продовжує завдавати величезної шкоди людству.

Нині (станом на 27 квітня) 132 заклади вищої освіти (ЗВО), що підпорядковані МОН України, здійснюють освітній процес. 100 з них (майже 80%), працюють у змішаному форматі. Вже переміщено або перебуває у процесі переміщення 34 ЗВО (інститути, університети і академії). Проте щотижня ця статистика змінюється.

Неприпустимим є порушувати питання щодо скорочення, об'єднання або іншої реструктуризації ЗВО до закінчення війни, оскільки це долі людей. Ми не знаємо достеменно, скільки людей залишилося на тій чи іншій території та реальні штатні розписи. Враховуючи, що 111 закладів освіти взагалі зруйновані, а 1459 пошкоджені, то не можна говорити про зміну мережі, не провівши аудиту стану справ у системі освіти, включаючи інфраструктурні зміни, що відбулися [10].

Голова Комітету Верховної Ради з питань освіти, науки та інновацій С. Бабак повідомив, що станом на 14 квітня внаслідок бойових дій пошкоджено близько тисячі закладів освіти, 80 з них зруйновані повністю, а також назвав вплив війни на освітню сферу «катастрофічним» 3 14 березня освітній процес почав поступово відновлюватися. Рішення про те, де і в якому форматі проводити заняття, приймали обласні адміністрації та заклади освіти зокрема. Учні та студенти, які змушені були залишити свої домівки, можуть повернутися до навчання у місцях тимчасового перебування дистанційно.

З першого дня війни завдання кожного педагога, кожного освітянина запустити освітній процес не тільки заради знань, а ще й заради психологічної реабілітації. На волонтерських засадах більшість викладачів закладів вищої освіти, професійні психологи працюють для емоційного розвантаження дітей і всіх учасників освітнього процесу, включаючи педагогічних і науково-педагогічних працівників. Освітній процес є елементом тієї соціалізації, яка сьогодні дозволяє певним чином абстрагуватися від деяких реалій війни. Міносвіти дає надможливості психологічної підтримки і реабілітації всіх учасників освітнього процесу

За підтримки Офісу Президента України уряд, освітні заклади та громадські організації створюють Український глобальний університет (Ukrainian Global University, UGU) – мережу, яка має на меті завдяки об'єднанню найкращих освітніх закладів світу надати доступ українським студентам, стипендіатам, науковцям та викладачам до навчальних закладів по всьому світу, а також до нових стипендій і програм постдокторантури. Учасники ініціативи UGU матимуть не лише підтримку, а й доступ до якісної освіти та можливість проводити дослідження за кордоном, а потому зможуть застосувати здобуті знання та навички в рідній країні. У майбутньому команда UGU планує започаткувати стажування та програми в Україні, які дадуть змогу їх учасникам швидко реінтегруватися та після повернення зробити свій внесок у відбудову країни. Ініціатива передбачає, що переміщені студенти, науковці та стипендіати не будуть покинуті. Головна мета UGU – подолати руйнівні наслідки російської агресії в Україні та залучити провідний світовий досвід для побудови нової України як гордого члена світової спільноти вільних і демократичних націй.

Наразі команда UGU зосереджена на налагодженні особистих та інституційних партнерств зі школами, вишами й дослідними центрами світу, які будуть готові розглядати заявки на середньо- й довгострокові програми від українців та спонсорувати низку студентів, науковців і дослідників. Деталі та умови узгоджуються з кожною установою-партнером окремо, але всі партнери мають підписати відкритий меморандум з UGU,

який визначає спільні цінності та принципи. [7]

Верховна Рада України 24 березня 2022 року ухвалила Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у сфері освіти», який передбачає скасування зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО) та вступний іспит в магістратуру: єдиний вступний іспит(ЄВІ) з іноземної мови та єдине фахове вступне випробування (ЄФВВ). Натомість було запропоновано проводити вступну кампанію за допомогою електронної системи без участі абітурієнта.

На вебсайті Департаменту освіти Ради Європи створено також спеціальну вебсторінку «Education in time of crisis» «Освіта під час кризи». Підкреслюючи важливість цього кроку Міністр освіти і науки С. Шкарлет зазначив: «Вдячний європейським колегам за створені практичні інструменти для підтримки українських дітей. Завдяки цьому ресурсу українська молодь зможе навчитися міжкультурності у школі європейської країни, медіаграмотності та протидії фейковим новинам, а також просуванню основних цінностей Ради Європи і демократичної культури на всіх рівнях». Вебсторінка створена за результатами проведених дебатів «Освіта під час кризи: надзвичайні заходи для українських біженців і країн їхнього перебування» 15-17 березня 2022 року в місті Страсбург (Франція) на засіданні Керівного комітету Ради Європи з питань освіти.

Важливим кроком для подолання кризи в освіті є прийняття Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022-2032 роки, ухваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 лютого 2022 року №286.

Цей документ, орієнтований на період входження України до Європейського Союзу, є вкрай актуальним і важливим. Цілі та завдання Стратегії є детальною дорожньою картою для відбудови та продовження реформування системи вищої освіти в післявоєнний період. Виконання завдань, визначених Стратегією, дозволить зменшити деструктивні наслідки, спричинені повномасштабним вторгненням російської федерації на територію незалежної України. [3]

«Наперекір складній ситуації в Україні, наше головне завдання – продовжувати освітній процес. Також важливо реформувати систему освіти відповідно до нових викликів. Саме цим стратегічним документом визначено основні пріоритети системи вищої освіти на сучасному етапі розвитку суспільства та економіки країни, а також головні характеристики, що будуть сформовані до 2032 року. Стратегію було ухвалено 23 лютого, за день до повномасштабної війни, яку розпочала росія проти України. З урахуванням теперішньої ситуації, завдання та заходи з реалізації потребуватимуть коригування, проте стратегічні цілі та ключові завдання залишаються незмінними», – зазначив Міністр освіти і науки С.Шкарлет.

На основі проведеного аналізу динаміки розвитку вищої освіти в Україні, з урахуванням думки експертів робочих підгруп із розроблення Стратегії та зважаючи на глобальні тенденції розвитку вищої освіти, визначено сильні та слабкі сторони національної системи вищої освіти, можливості подальшого розвитку та загрози зовнішнього середовища, розроблено сценарії розвитку вищої освіти в Україні (песимістичний, реалістичний і оптимістичний).

Стратегія передбачає реалізацію 5-ти стратегічних

цілей. Розглянемо їх більш докладно.

1. Ефективність управління в системі вищої освіти. Передбачено виконання таких завдань:

- збільшення бюджетного фінансування та удосконалення формули розподілу за результатами діяльності;
- розширення бюджетного кредитування здобуття вищої освіти та освіти дорослих;
- модернізація мережі, укрупнення закладів вищої освіти, підтримка дослідницьких університетів.

2. Довіра громадян, держави та бізнесу до освітньої, наукової, інноваційної діяльності закладів вищої освіти. Для досягнення цієї передбачено:

- розширення сфери застосування зовнішнього незалежного оцінювання, адресного розміщення та проведення конкурсу;
- сприяння проведенню закладами вищої освіти досліджень і консалтингу для бізнесу;
- створення умов для розвитку державно-приватного партнерства у сфері вищої освіти; запровадження ефективних механізмів виявлення порушень академічної доброчесності та процедур притягнення до академічної відповідальності.

3. Забезпечення якісної освітньо-наукової діяльності, конкурентоспроможної вищої освіти, яка є доступною для різних груп населення. Для досягнення стратегічної цілі та відповідних операційних цілей передбачено виконання таких завдань:

- підтримка національної та міжнародної академічної мобільності студентів, а також направлення на навчання до іноземних університетів;
- надання особливої підтримки мешканцям тимчасово окупованих територій, незахищеним і вразливим групам населення;
- створення особливих умов для вступників із видатними досягненнями;
- сприяння використанню інноваційних технологій і новітніх засобів навчання в освітньому процесі, розвиток дослідницьких інфраструктур.

4. Інтернаціоналізація вищої освіти України. Передбачено забезпечити:

- гармонізацію структури вищої освіти відповідно до зобов'язань країн-членів Європейського простору вищої освіти;
- розвиток національної системи кваліфікацій;
- спрощення процедур визнання іноземних освітніх кваліфікацій;
- трансформацію освіти в секторі безпеки та оборони відповідно до доктринальних підходів і принципів НАТО.

5. Привабливість закладів вищої освіти для навчання та академічної кар'єри. Для досягнення передбачено виконання таких завдань:

- дотримання підходів до студентоцентрованого навчання в організації освітнього процесу;
- розширення перехресного вступу, спільних, міждисциплінарних і подвійних програм, дуальної та інших форм здобуття освіти;

- розвиток загальних компетентностей, правової культури, рухової активності, спорту та студентських змагань;

- розвиток програм управлінської підготовки керівного складу та перспективних лідерів закладів вищої освіти (кадровий резерв), тренінгів на підтримку реформ;

- проведення комунікаційних кампаній для підтримки реформ у системі вищої освіти тощо.

Очікуваним результатом реалізації Стратегії є створення сучасної ефективної системи вищої освіти, яка задовольняє потреби громадян, економіки та суспільства, має гідну репутацію та є конкурентоспроможною на внутрішньому та світовому ринку освітніх послуг. [3]

9 травня МОН України презентувало проєктні пропозиції для вирішення нагальних проблем української освіти у воєнний та післявоєнний періоди. Незмінними пріоритетами залишаються: забезпечення сталості та безперервності освіти; створення безпечних умов для навчання та викладання; психологічна підтримка учасників освітнього процесу; відновлення освітньої інфраструктури в найближчому майбутньому; продовження реформ та якісних трансформацій на всіх рівнях освіти. Розроблено 6 проєктів із високим пріоритетом і горизонтом імплементації до початку нового навчального року. До них належать цифрові девайси для освіти, вступна кампанія 2022, видання підручників і посібників для Нової української школи, відкриття освітніх хабів за кордоном, розширення парку шкільних автобусів для закладів загальної середньої освіти, розвиток STEM-освіти у Новій українській школі. Також розроблено ще 5 важливих проєктів, які можуть бути імплементовані впродовж 1-2 років: цифровий освітній паспорт; створення освітніх catch up програм та інструментів; створення навчально-практичних центрів за галузевим спрямуванням; профорієнтація та побудова кар'єри «Обери професію своєї мрії»; навчання вчителів/учнів надавати домедичну допомогу. Реалізація цих проєктів допоможе уникнути освітніх втрат та забезпечить стійкість української освіти у нелегкий для країни час. [13]

Після закінчення війни система вищої освіти в Україні зміниться. Доведеться об'єднувати заклади освіти та будувати нові на місці тих, що були знищені війною. Відбудеться глобальне переосмислення, а отже, освіта не залишиться такою, як була до війни.

Говорячи про відновлення повоєнної України та європейський план Маршалла для України, Президент Європейської ради Шарль Мішель зазначив, що "мета не в тому, щоб відновити Україну минулого". "Мета – побудувати сучасну, процвітаючу, спрямовану на майбутнє Україну. Це означає, наприклад, що коли буде відновлення інфраструктури, її важливо відновлювати відповідно до потреб майбутнього, зважаючи на зміну клімату, цифрову трансформацію світу та ті проблеми, з якими ми стикаємося в ЄС та з якими стикається весь світ".

ЛІТЕРАТУРА

1. Концепція цифрової трансформації освіти і науки. URL: <https://mon.gov.ua>
2. Концепція розвитку освіти України на період 2015 - 2025... URL: <http://search.ligazakon.ua> › lin...

3. Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2021... URL: <https://visnyk.naps.gov.ua> > vi...
4. Концепція розвитку дистанційної освіти в Україні - Центр...URL: <http://uiite.kpi.ua> > 2019/06/03
5. Реформа освіти та науки | Кабінет Міністрів України URL: <https://www.kmu.gov.ua> > ref...
6. Про стратегію розвитку вищої освіти URL: <https://naqa.gov.ua> > 2020/11
7. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/v-ukrayini-bude-stvoreno-ukrayinskiy-globalniy-universitet.html>
8. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/distanciyna-robota-osvityan-pid-chas-viyini-mon-pidgotuvalo-rozysnennya.html>
9. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки. URL: <http://www.mon.gov.ua/images/files/news/12/05/4455.pdf>
10. Сергій Шкарлет: “я не допущу освітнього мародерства.URL:” <https://mon.gov.ua/ua/news/sergij-shkarlet-ya-ne-dopushu-osvitnogo-maroderstva>
11. Education in time of crisis’ Рада Європи створила спеціальну сторінку адаптації українських дітей до європейських освітніх стандартів.URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/education-time-crisis-rada-yevropi-stvorila-specialnu-storinku-dlya-adaptaciyi-ukrayinskih-ditej-do-yevropejskih-osvitnih-standartiv>
12. Глава Євроради заявив про початок європейського Плану Маршалла для України. URL: Глава Євроради заявив про початок європейського Плану Маршалла для України | Європейська правда (eurointegration.com.ua)
13. МОН України презентувало проєктні пропозиції для вирішення нагальних проблем української освіти у воєнний та післявоєнний періоди.URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-prezentovalo-proyektni-propoziciyi-dlya-virishennya-nagalnih-problem-ukrayinskoyi-osviti-u-voyennij-ta-pislyavoyennij-periodi>

REFERENCES

1. The concept of digital transformation of education and science URL: <https://mon.gov.ua>
2. The concept of development of education in Ukraine for the period 2015-2025.. URL:<http://search.ligazakon.ua> > lin...
3. Strategy for the development of education in Ukraine for 2021 URL: <https://visnyk.naps.gov.ua> > vi...
4. The concept of development of distance education in Ukraine...URL: <http://uiite.kpi.ua> > 2019/06/03
5. Education and science reform and the Cabinet of Ministers of Ukraine URL: <https://www.kmu.gov.ua> > ref...
6. On the strategy of higher education development URL: <https://naqa.gov.ua> > 2020/11
7. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/v-ukrayini-bude-stvoreno-ukrayinskiy-globalniy-universitet.html>
8. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/distanciyna-robota-osvityan-pid-chas-viyini-mon-pidgotuvalo-rozysnennya.html>
9. National strategy for the development of education in Ukraine for 2012–2021 URL: <http://www.mon.gov.ua/images/files/news/12/05/4455.pdf>
10. Sergij-shkarlet-ya-ne dopushu osvitnogo maroderstva.URL:<https://mon.gov.ua/ua/news/sergij-shkarlet-ya-ne-dopushu-osvitnogo-maroderstva>
11. Education in time of crisis’.URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/education-time-crisis-rada-yevropi-stvorila-specialnu-storinku-dlya-adaptaciyi-ukrayinskih-ditej-do-yevropejskih-osvitnih-standartiv>
12. The head of European Council announces launch of European Marshal’s Plan for Ukraine.Глава URL: Глава Євроради заявив про початок європейського Плану Маршалла для України | Європейська правда (eurointegration.com.ua)
13. URL:<https://mon.gov.ua/ua/news/mon-prezentovalo-proyektni-propoziciyi-dlya-virishennya-nagalnih-problem-ukrayinskoyi-osviti-u-voyennij-ta-pislyavoyennij-periodi>

Higher education in Ukraine: the impact of hostilities on the subject structure of higher education

A. Androshchuk

Abstract. The article deals with the state and tendencies of the Higher Education in Ukraine in conditions of hostilities. Identified, the main directions of overcoming the crisis in education. The essence of the state policy on the development of higher education and The strategy of higher education development 2022-2032 revealed

Keywords: *hostilities, higher education, military aggression, education system, priority areas, information and communication technologies, educational establishments, crisis.*

POLITICAL SCIENCE

Криза ідентичності як чинник українського демократичного транзиту Генераційний аспект

Е. В. Щербенко

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
Corresponding author. E-mail edsh@bigmir.net

Paper received 10.01.22; Accepted for publication 28.01.22.

<https://doi.org/10.31174/SEND-HS2022-267X49-04>

Анотація. Криза української ідентичності інтерпретується в статті як зміна «внутрішніх наративів» суспільства транзитної доби. Експліковано концептуальний зв'язок між проблемами національної ідентичності і молодіжної політики в дискурсі про ідентичність першої пострадянської генерації.

Ключові слова: Внутрішній наратив, криза ідентичності, молодіжна політика, національна ідентичність, пострадянська генерація.

У своєму розвитку протягом останніх десятиліть політична наука прийшла до розуміння політичної ідентичності як внутрішнього наративу (inner narrative). Це історія, яку ми розповідаємо собі й іншим про те, хто ми, ким були і передбачаємо бути [33].

Протягом тридцяти років з моменту здобуття незалежності, розвиваючись у горизонті транзитного сценарію, послідовно проходячи через точки біфуркації трьох його етапів (лібералізації, інституціоналізації, консолідації), вітчизняна громада склала про себе чимало історій, включаючи патетичні («Мойсей водив народ пустелею сорок років, доки не вимерли народжені у рабстві») та сумні («національна ідея не спрацювала» – Л. Кучма, 1996). Оскільки одні з них з часом відсіюються, інші ж набувають статусу конституційних положень (стратегічний курс держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору, лютий 2019-го), лягаючи також в основу освітніх програм майбутніх генерацій; вивчення цих дискурсивних формацій природно стає предметом уваги політичної науки.

Ми будемо здійснювати аналіз нашої проблеми в розвитку підходу до подібних дискурсивних формацій як носіїв інституційної пам'яті (своєрідних «гранемів», що складаються в перебігу зміни генерацій) демократичного транзиту, запропонованого у працях останніх років [30–32]. В умовах «гібридного» стану світ-системи, коли планета перебуває у фазі кардинальних змін і багато концептів не переживають навіть повного електорального циклу у провідних країнах, академічна наука із запізненням відповідає на нові виклики, маючи до діла з інерцією інституціоналізованих наративів, а вітчизняна соціологія перебуває в процесі корекції власних теоретико-методологічних орієнтирів¹, вміщення проблеми кризи ідентичності у фокус оптики *не виборів, а генерацій* здатне принести евристичні результати, що сприятимуть опрацюванню нової парадигми дослідження проблеми.

¹ Як пише у праці «Публічний дискурс масових опитань» О. Стегній: «Цілком слушно постає питання: в яких випадках соціологи досліджують власне громадську думку, а де має місце емпіричне вимірювання лише нестійких емоційних станів та настроїв респондентів» [23, с. 148].

Дискурс і цифри, або (Не)редукована уява

Хоча в літературі, присвяченій проблемі політичної ідентичності, це поняття спеціально характеризується як «розпливчате» (vague) та важке для вимірювання, проте й коли вимірювання здійснене, дослідник з подивом може з'ясувати, що простіше йому не стає. Звернемося до прикладів.

О. Новакова у статті, присвяченій зовнішньополітичній ідентифікації українців, навівши дванадцять таблиць, малюнків та діаграм даних соціологічних опитувань і констатує згідно з їх показниками позитивні тенденції формування в Україні громадянського консенсусу навколо євроатлантичного цивілізаційного вибору, зближення в цьому відношенні регіональних позицій; вказуючи як провідні мотиви прагнення матеріального добробуту, правового захисту, долучення до демократичних цінностей, а також втрату підтримки євразійського інтеграційного вектору, тут-таки дезавує згадані здобутки: «Констатовані зрушення у геополітичних пріоритетах українців значною мірою викликані зовнішніми чинниками і майже не підкріплені внутрішнім реформуванням країни, оскільки зберігаються такі негативні явища, як корупція, низький рівень довіри до влади, повільні темпи модернізації соціально-економічної сфери та низький рівень добробуту громадян» [13, с. 101]. Очевидно, в плані досягнення когерентності наративу слід було операціоналізувати останні твердження, залучивши доступні дані і по цих характеристиках, оскільки індекси довіри до влади, толерантності до корупції і под. так само річ змінна.

Інший приклад подібної дисфункційності статистичних показників у розвідці «Хто є «громадянським суспільством» України? Соціально-структурні аспекти ідентифікації» подає В. Степаненко. Він наводить дані опитування щодо різноманітних форм громадсько-політичної активності українців у наступній таблиці [25, с. 33].

Як бачимо тут, у зведених даних за двадцять два роки дивним чином «випаровуються», або постають непоясненими потужні загальнонаціональні рухи протесту 2004 і 2013–2014 рр., що мали вирішальне значення для збереження вектора демократичного транзиту, чисельність учасників яких, за оцінками

соціологів, коливалася близько 15–20% дорослого населення країни. (При цьому, слід відзначити, сам автор далі оцінює прошарок соціально активних, відповідальних громадян у ті самі 20% і приходять у

своїй роботі до положення про наявність в українському суспільстві важливої «зв'язки» середній клас плюс молодь: теза, близька до висновків, що їх доходимо у нашому дослідженні).

Членом якої з громадських або політичних організацій Ви є? %

Варіанти відповідей	Роки									
	1994	1998	2002	2004	2008	2010	2012	2014	2016	
Клуб за інтересами	2,0	1,3	1,2	1,7	2,2	1,1	1,8	1,6	2,4	
Політична партія	0,7	0,9	2,2	1,9	2,8	3,0	2,2	1,4	1,4	
Суспільно-політичний рух	0,4	0,4	0,7	0,6	0,7	0,4	0,3	0,9	0,6	
Екологічний рух	1,3	1,5	2,0	1,3	0,7	1,1	1,1	0,6	1,2	
Громадська організація, фонд, асоціація	0,9	0,6	0,7	0,7	1,3	1,2	0,6	1,1	1,9	
Нетрадиційна профспілка	0,3	1,4	0,3	0,4	0,4	0,2	0,4	0,2	0,3	
Творча спілка	1,2	0,7	0,4	0,5	0,8	0,4	0,8	0,7	1,1	
Спортивний клуб, товариство	3,2	2,7	2,0	2,1	2,4	3,0	2,5	1,4	2,8	
Об'єднання за фахом	2,7	2,0	2,8	2,9	2,6	2,6	2,0	1,8	2,8	
Студентське товариство, молодіжна організація	1,7	1,4	1,8	1,4	1,6	2,0	1,5	1,1	1,4	
Релігійна організація, церковна громада	3,0	3,9	4,0	4,2	2,8	3,6	2,6	2,7	4,6	
Об'єднання фермерів	0,7	0,3	0,9	0,4	0,5	0,4	0,8	0,2	0,3	
Інша організація, об'єднання, рух	0,7	0,6	0,9	0,7	0,7	0,7	0,8	1,2	1,6	
Не належу до жодної з громадських організацій	82,2	86,6	83,9	83,8	83,3	83,6	85,9	86,9	82,1	
Не відповіли	0,9	0,2	0,0	0,0	0,1	0,2	0,1	0,2	0,1	

Проте, варто досліднику в сьогоденні опитуванні зробити ще крок, поставивши громадянам запитання щодо конкретних заходів у сфері політичної комунікації, до яких вони вдаються (включаючи сюди й

повсякденну мережеву активність), і отримана картина, як показує публікація О. Резніка [21, с. 11], суттєво зміниться:

Розподіл відповідей населення України на запитання

«У яких громадсько-політичних заходах Ви особисто брали участь упродовж останніх 12 місяців?», грудень 2019 року

Громадсько-політичні заходи	N	%
Переконував друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів	398	19,7
Обговорював громадські та політичні проблеми у соціальних мережах	203	10,1
Носив символіку політичного характеру	96	4,7
Не купував певні товари з політичних міркувань	229	11,3
Перераховував гроші волонтерам, армії, благодійним організаціям	223	11,0
Брав участь у добровільних акціях	146	7,2
Збирав підписи під колективними зверненнями, в тому числі в інтернеті	74	3,7
Брав участь у громадських слуханнях, консультаціях з органами влади	61	3,0
Звертався до офіційних представників влади зі скаргами	86	4,2
Вступав у контакт з громадськими активістами, представниками політичних сил	94	4,7
Брав участь у протестних акціях	41	2,0
Брав участь у створенні та/або діяльності об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ)	35	1,8
Брав участь у роботі громадських організацій, соціальних рухів, партій	55	2,7
Займався волонтерською роботою, лікуванням та забезпеченням воїнів АТО, підтримкою переселенців	55	2,7
Інше	21	1,0
У жодному з таких заходів участі не брав	1188	58,8

Примітка. Сума відсотків перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати кілька варіантів відповіді.

Перехід громадянської активності в зоні on-/offline, як сьогодні знаємо з практики, у критичні для долі демократичного транзиту моменти у вітчизняних умовах відбувається блискавично, даючи початок загальнонаціональній громадянській мобілізації.

Наведені приклади дозволяють нам, у першому наближенні, відзначити у вітчизняній експертній спільноті певну *редукцію політологічної уяви* (подібно соціологічній, за Ч. Р. Мілсом), у якій імплікована картина змін політичної ідентичності, що на загал

передбачає виключно *лінійні* коливання показників із невеличкими флуктуаціями, що не містить уявлення про кризи, інтеріоризацію інституційних змін, викликаних ходом транзиту (цього аспекту проблеми ми торкалися у праці «Інститути в кінчиках пальців: українська державність очима громадян» [28]²).

Вітчизняні експерти лише віднедавна отримали

² У ній, між іншим, ми звернули увагу на не завжди очевидний аспект зв'язку між ступенем розвитку інституційних компетенцій громадян і рівнем довіри до політичних інститутів: не лише «оскільки не довіряємо, то не беремо участі», але й «оскільки не беремо участі (тобто не користуємося інститутами), то не довіряємо».

можливість поглянути на український транзит у ретроспективі, як на базовому рівні реалізований сценарій. І одним із обнадійливих симптомів готовності академічної спільноти оптимізувати власні теоретичні досягнення, видобувши уроки з минулого досвіду, стає коригування концептуальних рамок політологічної уяви.

Як приклад наведемо працю В. О. Котигоренка «Сучасна українська нація: через кризовий розвиток»

[9], звернувши, між іншим, увагу на пропоноване ним зіставлення результатів голосування на референдумі 1 грудня 1991 року і рівня підтримки незалежності у 1992–2013 рр. та самоідентифікації дорослого населення України у 1992–2015 рр., де самоідентифікація себе передусім як громадянина України, коливаючись у межах від 45,6% до 64,6% виявляється найбільш масовою, залишаючи далеко позаду альтернативні (місцеві, регіональну, етнічну тощо) [9, с. 309].

Динаміка самоідентифікації дорослого населення України. Ким Ви себе передусім вважаєте?

	1992	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015
1.Мешканцем села, району та міста, в якому ви живете	24,0	31,3	30,2	31,6	32,3	30,5	24,6	27,7	24,5	27,2	29,8	28,6	16,1	23,0
2.Мешканцем регіону (області чи кількох областей, де ви живете)	6,8	6,9	8,6	5,9	4,8	6,7	6,4	6,6	9,3	6,6	7,6	7,8	8,0	6,4
3.Громадянином України	45,6	41,0	34,6	41,0	41,1	44,2	54,6	51,6	51,7	51,2	48,4	50,6	64,6	57,5
4.Представником свого етносу, нації	-	-	-	3,0	2,5	3,1	2,1	1,8	2,6	3,1	1,8	2,0	2,1	3,1
5.Громадянином колишнього Радянського Союзу	12,7	12,2	17,8	12,7	13,1	10,7	8,1	7,3	9,0	6,9	8,4	6,6	5,5	3,9
6.Громадянином Європи	3,8	2,8	2,8	0,7	0,5	0,7	0,8	1,3	0,4	0,9	1,2	1,2	1,1	1,3
7.Громадянином світу	6,4	5,6	5,7	2,7	3,6	2,4	2,5	2,9	1,7	3,1	2,4	2,4	2,1	4,2
8.Інше	-	-	-	1,6	2,0	1,4	1,0	0,7	0,6	0,8	0,3	0,6	0,5	0,6
9.Не відповіли	0,6	0,2	0,3	0,8	0,2	0,2	0,1	0,1	0,1	0,3	0,1	0,2	16,1	23,0

*Відповіді а питання за роками, у відсотках від дорослого населення, за даними Інституту соціології НАН України

Результати референдуму 1 грудня 1991 року, таким чином, постають у межах цілого періоду незалежності як *неперехідні* за значенням (у травні 2015 року кількість громадян України, що є прихильниками її державної незалежності, склала 91%); у логіку цього сюжету, зрозуміло, вписуються й спалахи протестних рухів 2004 і 2013–2014 рр., коли ставкою була доля демократичних реформ. «Прикметно, – пише автор, – що тенденції кількісних змін показника пріоритетності громадянської самоідентифікації подібні з тенденцією змін ставлення до державної незалежності України». І, торкаючись далі системної післядії цих рухів, відзначає, що перший Майдан як мирний переможний протест проти масових фальсифікацій на президентських виборах стимулював ріст національно-громадянського усвідомлення людей. Хоча їх надії на ефективність дій нової влади не виправдалися, зменшивши кількісні показники громадянської самоідентифікації, тим не менш вони стабілізувалися на 10 відсотків вищому рівні, ніж до Майдану.

«Тобто, з другої в історії незалежної України біфуркаційної кризи (2004 – 2005 років) українська нація вийшла, збільшивши свій громадянський потенціал. Цей потенціал був реалізований і примножений через 10 років потому. Майдан кінця 2013 – початку 2014 років, спершу названий Євромайданом, переріс у справжню Революцію Гідності. Так її учасники і сучасники назвали радикалізацію суспільної свідомості та масові протести проти свавілля й безчинств влади та неправомірного застосування нею сили проти протестувальників. Загинули сотні людей. Змінились очільники владних структур. Росія окупувала Крим, спровокувала, організувала і стала безпосереднім учасником збройного конфлікту – війни на Донбасі. В цій ситуації патріотичне піднесення, добровольчі батальйони, активізація громадянського суспільства, в

тому числі масовий волонтерський рух, самообілізація цивільного населення, відновлення й оновлення Збройних Сил за безпосередньої участі суспільства стали чинниками вияву й зростання громадянського самоусвідомлення українців усіх національностей й усіх соціальних верств та їх консолідації як нації. У 2014 році ідентифікували себе передусім громадянами України понад 64 відсотки людей. Проте вже через рік цей показник зменшився. Однак зменшився до рівня на 7 відсотків вищого, ніж у середині 2013 року. Динаміка і очевидні причини цього подібні тим, що після Майдану 2004 – 2005 років» [9, с. 310].

Подібний парадигматичний зсув у теоретичному баченні динаміки транзиту, де кризи ідентичності громадян стають неодмінним складником концептуальної картини, змушує замислитися над питанням: чи не постає у новому світлі застарілою уся «сума» праць, виконана в темі раніше? Звернення під цим кутом зору до аналізу корпусу дисертаційних досліджень (хід, апробований в нашій праці «Український транзит в дзеркалі дисертаційного жанру» [29]), засвідчує, що і за умов редукованої політологічної уяви вітчизняна експертна спільнота, концептуалізуючи кардинальні виклики, що поставали перед перехідним суспільством, прийшла до основоположного бачення проблеми, що зберігає свою актуальність і сьогодні, а саме: пріоритетної зв'язки проблеми національної ідентичності та молодіжної політики (пор. згадану вище тезу про зв'язок середнього класу і молоді): як проясниться у подальшому розгляді, одного із способів репрезентації проблеми зв'язку генерацій у транзитному суспільстві. Ми визначили цей теоретичний підсумок як «український інваріант».

Концептуалізація викликів, або Український інваріант

Виступаючи своєрідним «згустком» рефлексії експертної спільноти вітчизняного демократичного транзиту у вимірі «естафети генерацій», поєднуючи у фігурі дослідника компетенції науковця і громадяни-

на, які взаємно підсилюють одна одну (що забезпечує зокрема елемент включеного спостереження), він не лише відкриває нам шлях до переосмислення (*re-thinking*) предмета дослідження в ретроспективі цілого демократичного переходу, а й певної прогностики, у вимірі не виборів, а генерацій, щодо нових акторів та ресурсів, у річищі сюжету, який ми попередньо визначимо як вихід на вітчизняну політичну арену *двох несічених генерацій*.

Отже, пройдемо сторінками праць «невидимого коледжу» вітчизняної експертної спільноти, що сфокусувала свої аналітичні зусилля на аналізованій темі.

С. Г. Веселовський вперше у вітчизняній політичній науці розглядає проблеми ідентичності, зокрема соціальної, в контексті процесів глобалізації світового та регіонального середовищ. У зіставленні загальних соціальних ідентичностей українців після розпаду СРСР з росіянами та мешканцями ЄС відносить до ключових регіональні (ідентифікації з містом, районом, областю мешкання); відповідно, більшість функцій колективних ідентичностей, констатує він, реалізується на більш локальних та дрібних рівнях української політичної системи.

На базі наявних ідентичностей виокремлюються *два сценарії* зовнішньополітичного розвитку України: перший пов'язаний з орієнтацією на західноєвропейські країни на основі національної ідентичності та посилення державницьких атрибутів України як суб'єкта зовнішньополітичної діяльності; другий символізує собою відтворення в тій або іншій формі союзу України з Росією, де певною мірою нівелювалися б дрібніші національні атрибути і пріоритету набули б дрібніші міські, районні, регіональні ідентичності [4, с. 3, 16] (курсив тут і далі, коли спеціально не оговорено, наш. – *Е.Ш.*).

В. П. Кирилич, комплексно досліджуючи життя української громади в Польщі в останні десятиліття ХХ ст., доводить, що суспільно-політичні зміни в Польщі 1980-90-х рр. викликали похвалення життя української спільноти, зокрема зумовили позитивну динаміку демографії і соціального статусу української меншини, наявність інституцій для задоволення освітніх, культурних і церковно-релігійних потреб. Аналіз потверджує, що «альтернативи поєднанню і добросусідству між українським та польськими народами немає, а формулою порозуміння і примирення міг би послужити відомий вислів «Прощаємо і просимо прощення». Відзначивши також наявність не вирішених проблем (зокрема пов'язаних з важкими сторінками 1940-х років), автор акцентує на потенціалі *партнерства і співробітництва*, що дозволить українству виконувати роль посередника стосунків двох держав і суспільств, позитивно впливаючи на їхні відносини [8, с. 3–4, 16–17].

І. Ю. Вільчинська, зосередившись на еволюційному аспекті етнічної та національної ідентичності сучасної української молоді в умовах демократизації суспільства, формування нового соціокультурного контексту кінця ХХ – початку ХХІ століття, наголошує на формуванні *етосу* нового покоління української молоді, становлення якого відбулося на порозі ХХІ століття. Обґрунтовується, що ідентичність су-

часної української молоді «характеризується чітко вираженою орієнтацією на подолання будь-яких залишків зовнішньої і внутрішньої несвободи», причому цей аспект аналізу поєднується з етнічними та національними цінностями українського суспільства.

Обґрунтовується, що геополітичний чинник виступає потужним національним ідентитетом української молоді, що східний вектор геополітичної стратегії України може розколоти молодіжне середовище, а європейський – сконсолідувати суспільство і націю. У 90-ті рр. ХХ століття викликом для України стає набуття якісно нової історичної самосвідомості, налаштованість на співробітництво, вміння жити в умовах мультикультуралізму, підтримка ринкових реформ і подолання орієнтацій на державний патерналізм. Відзначено такі характерні ознаки студентської молоді, як орієнтація на нові цінності, першочерговими серед яких вважаються свобода пересування у світі, свобода слова й доступу до інформації, свобода підприємництва й волевиявлення [5, с. 4, 5, 16, 17].

Г. О. Палій розглядає національну ідентичність як результат взаємодії шести ідентифікаційних чинників (етнічного, мовно-культурного, релігійного, регіонального, державно-політичного, геополітичного) у безпосередньому зв'язку з реалізацією національних інтересів та відвернення загроз національній безпеці. Доводиться, що в Україні на період дослідження (в 1990-х – першій половині 2000-х років), мірою інтенсифікації процесів становлення національної ідентичності на разі «зберігається ідентифікаційна *фрагментація* українського суспільства за етнічними, мовно-культурними, релігійними, регіональними, геополітичними параметрами. Водночас, зближення зразків ідентичностей молодого покоління різних регіонів держави поступово нівелює цю тенденцію».

Відзначається, що національна ідентичність, що визріває, «створює лише ідентифікаційні рамки, тоді як вибір етнічних, культурних, регіональних тощо ідентичностей є *оригінальним* для кожного індивіда та окремої спільноти. Таким чином, українська національна ідентичність є «ідеальним типом», до якого, на підставі спільних інтересів і цінностей, мають тяжіти індивідуальні та спільнотні ідентичності в суспільстві». Українська національна ідентичність не тотожна українській етнічній, бо акцентує насамперед на державно-політичному і *громадянському*, а не етнічному чиннику [15, с. 5, 12].

Н. Є. Пелагеша, у рамках вивчення впливу глобалізації на процеси формування та трансформації української національної ідентичності, звертається до виявлення витоків та причин регіональної *поляризації* України, доводячи, що її динаміка є наслідком не тільки культурно-історичних відмінностей між Сходом та Заходом, а й результатом впливу на соціокультурне середовище наднаціональних утворень ЄС та СНД та проведення ними відповідних політик ідентичності.

Політика формування панросійської національної ідентичності є продовженням проекту побудови російської національної ідентичності, реалізація якого бере початок у ХІХ столітті в Російській імперії. З такої точки зору панросійська наднаціональна ідентичність є *конкуруючою* з європейською. Панросійська

ідентичність є інклюзивною по відношенню до української та може замінити її. Між іншим звертається увага на аспект розгляду національної ідентичності як *дискурсивної формації* [17, с. 4–5, 14].

В. В. Андрусів, вмістивши у фокус дослідження загрози національній безпеці в умовах несформованої спільної ідентичності громадян (криза легітимності політичних інститутів, низький рівень розвитку політичної культури і громадянського суспільства, цивілізаційна невизначеність та перебування в «сірій зоні» міжнародної політики, десоверенізація), виділяє як впливовий чинник розв'язання проблем *«імперативну роль нормативного дискурсу»*, який сприяє засвоєнню цінностей та змісту громадянської ідентичності в суспільстві. Нормативний дискурс актуалізує *громадянську* ідентичність у процесі взаємодії індивідів і груп з політичними інститутами, таким чином посилюючи їх легітимність. З цим дослідник пов'язує також особливу значущість публічної сфери. «Важливу роль у публічній сфері відіграють різні групові ідентичності, які можуть вести між собою боротьбу за встановлення гегемонії». Як один з механізмів мирного засвоєння ідентичності на рівні суспільства автор вказує на процедуру погодження [1, с. 4, 16].

Ю. О. Білецька привертає увагу до особливостей радянської політики в галузі «національного питання», виявляючи в ній суттєве протиріччя: офіційна доктрина мала примордіальну сутність, але радянська національна політика за своєю суттю була *конструктивістською*. «Головний компонент радянської політики «національність» зберігає своє значення та вагу і в сьогоденні». Історичні міфи домінантних спільнот Криму формуються під впливом декількох історіографій, які в більшості випадків є взаємовиключними. «Політичний ландшафт Криму характеризується перехідним періодом. Зберігаючи багато радянських маркерів, він постійно наповнюється уособленням міфів росіян, кримських татар та офіційної державної політики. Неузгодженість, а інколи і протилежність «історичних пам'ятей» домінантних спільнот неодмінно призводить до напруження в політичному ландшафті Криму, що супроводжується гострою полемікою і подекуди у відкрите політичне протистояння, як наприклад, «війна пам'ятників», та веде до поляризації суспільства на основі етнічної ідентичності».

Авторка виділяє в межах дослідження чотирьох акторів: «проросійські, кримськотатарські, провладні сили та комуністи», причому лінії конфронтації у різних вимірах проходять не лише між, наприклад, найбільшими полюсами: «проросійські сили та комуністи» і «провладні та кримськотатарські сили», але й інколи в таборі різних організацій з російським вектором».

Вказується необхідність, при побудові історіографічної концепції, що ляже в основу шкільної освіти, отже стане основою розуміння міжнаціональних відносин у молодого покоління, орієнтуватися на зміну векторів описування історії з «конфліктного мілітаристського» на «мирний співробітницький». Торкаючись далі ролі чинників мови і релігії, дослідниця звертає увагу на їх надзвичайну «заполітизованість», використання акторами для посилення групових іден-

тичностей [3, с. 13, 14].

О. І. Трегуб при вивченні німецької національної ідентичності після Другої світової війни акцентує, що при її конструюванні вирішальними чинниками, поряд з економічним, виступали ідеологічний і культурний (особливе значення тут мають проблеми Голокосту, Другої світової війни, функціонування на її території тоталітарних режимів, кардинально протилежних векторів конструюванні НДР і ФРН). Перманентна криза національної ідентичності ФРН після ейфорії 1989–1990, зумовлена обмеженим успіхом об'єднавчого процесу, феномен «остальгії» (внаслідок якого східні німці відтворюють певний варіант регіональної ідентичності).

Висувається особливою тезою, що націоналізм не був джерелом об'єднання Німеччини у 1990 р. «Революція у НДР у 1989–1990 рр. була неочікуваною як для правлячої еліти, так і для громадян Західної і Східної Німеччини. Упродовж 1980-х рр. західнонімецькі та східнонімецькі науковці-соціалісти дискутували щодо проекту третього шляху розвитку НДР, що мав сформуватись на основі *еклектичного* поєднання кращих елементів соціалізму й капіталізму. Проте попри прагнення удосконалити закостенілу систему радянського зразка реформування вийшло з-під контролю і перетворилося у *революцію*, а третій шлях розвитку загубився у прагненні доступу до західного матеріального добробуту й свободи» [26, с. 3, 13, 14].

Н. П. Пашина, визначивши національну ідентичність як *стратегічний ресурс* демократичної трансформації суспільства, характеризує кризовий стан її моделі в Україні, що виявляється у тенденціях поляризації громадян щодо бажаного типу суспільного устрою, зменшення рівня консолідації суспільства щодо цілей внутрішньої і зовнішньої політики, делегітимації політичних інститутів, політичних лідерів і еліт; зменшення соціального капіталу суспільства та рівня самоорганізації громадян.

Відзначається мінливий характер категорії, зв'язок її з ускладненням електоральної поведінки в демократичних країнах. «Політичний аналіз ідентичності розвивається *хвилеподібно*, в залежності від активізації політичного процесу та підвищення ролі суб'єктивного фактору в політичному житті держави». «З 90-х років ХХ століття концепт політичної ідентичності набуває актуальності в країнах демократичного транзиту в зв'язку з тим, що політична ідентичність соціальних суб'єктів все частіше розглядається вченими і політиками як найважливіший *ресурс* суспільного розвитку» [16, с. 23]*. Авторка, між іншим, вперше відзначає неопрацьованість проблеми особливостей політичної ідентичності в інформаційному суспільстві.

* Цей висновок, між іншим, проливає світло на причини успішності громадянської мобілізації у форматі загальнонаціональних рухів протесту 2004 і 2013–2014 рр., коли верхівка істеблішменту двічі вступала у протистояння з громадянським суспільством у форматі легальності vs легітимності (ми вжили для цього поняття «перетікання символічного капіталу»; подібно, М. Озуф каже про «перетікання сакральності»). За влучним зауваженням А. Ройтбурда в розпал протестних акцій лютого 2014-го: «якщо державний прапор – знамено опору, а державний гімн – пісня протесту, значить, країна окупована».

М. Ю. Рябчук, відзначивши вплив тривалого бездержавного існування (яке до певної міри компенсувалося етнокультурним компонентом), вказує на фігури головного «Іншого» та головного «Свого» (Захід або Росія), щодо яких ідентифікує себе спільнота, виявляючи в такий спосіб дихотомію цілого. Він звертає увагу на вплив до сьогодні квазіісторичного міфу про спільне українсько-російсько-білоруське походження, витвореного українськими кліриками у XVII–XVIII ст., що має синкретичний, політико-релігійний характер. «За його допомогою суто сакральна русько-православна спільнота (подібна до середньовічної західноєвропейської Pax Christiana чи до мусульманської умми) була одержавлена Російською імперією і політизована, а сама імперія, навпаки, сакралізована. Міф законсервував *архаїчні* погляди, цінності і суспільні стосунки, надавши їм певного квазісакрального, «цивілізаційного» характеру, і суттєво загальмував формування модерної української, білоруської та російської ідентичностей. Усі національні ідентичності мають істотний ціннісний вимір, а тому *емансипація* українців (як і білорусів та росіян) із міфічної, засадничо домодерної (й антимодерної) православно-східнослов'янської спільноти та набуття ними модерної національної ідентичності є доконечною умовою їхньої успішної модернізації» [22, с. 12].

Отже, розглянувши сюжет, який не втрачав актуальності протягом двох десятиліть демократичного переходу, ми бачимо, що експертна спільнота віддає рішучу перевагу *конструктивістській* інтерпретації проблеми перед примордіалістською (не забуваючи про можливі крайнощі обраного підходу) і дуже рано дає звіт, що європейський вектор, задіюючи потужний ресурс *емансипації від архаїки*, успадкованої з радянських часів, постає у перспективі транзиту єдино можливим. Важливим видається виявлений О. І. Трегубом аспект теми, що у певні кризові моменти чинник ідентичності виявляє себе *вибуховим* чинником, демонструючи нелінійні властивості, лишаючи осторонь усі викладки теоретиків³.

Засвідчуючи дискретний характер прояву феномену ідентичності через певний лаг між запровадженням, розвитком нових інститутів та їх опануванням, владними іграми та іграми ідентичності, де природно-історичним чином виникають кризи, «невидимий коледж» дослідників українського демократичного переходу необхідним чином приходять до постановки проблеми *молодіжної політики*.

Особлива увага до молодіжної політики, якої тут торкнемося виключно у зв'язку з контекстом нашого дослідження, постає принципово важливою у двох взаємопов'язаних аспектах. По-перше, виклики трьох етапів демократичного транзиту (лібералізації, інституціоналізації, консолідації) в українському кейсі затребували солідарних зусиль більш як одного покоління, зі своєрідним «поділом праці» щодо відмінних компетенцій (пор. «ми створили Італію, тепер слід створити італійців»). Внаслідок цього забезпечення

його інституційної пам'яті виявилось особливою проблемою⁴. По-друге, відома, надто у практичному вимірі, неможливість здійснення політичної влади без урахування природи суспільних патосів (пристрастей). Вже Аристотель вказував на неможливість здійснення конструктивної політичної дії, спираючись на охлос (як і Маркс – на люмпен). Отже, коли нові покоління вступають до глобального світу, де перед ведуть компетенції в іграх з ненульовою сумою, або win-win, нові актори потребують комунікації з попередниками, на практиці навчаючись поділу влади, допусків толерантності й *обмеженого* застосування сили (power) надто у випадку викликів довгих трендів, як демократичний транзит; що набуває формату «естафети генерацій» (Л. Алексеева)⁵.

Вже у дослідженнях початку 2000-х автори відзначають наявність у нового покоління, зокрема студентської страти, елементів ліберально-демократичного типу (часом у суперечливому поєднанні з рисами авторитарно-тоталітарних орієнтацій), характерних для відкритого суспільства. М. А. Остапенко, пов'язуючи це насамперед з неусталеністю ціннісних орієнтацій перехідного суспільства, пише «Складність формування активістської демократичної політичної культури виявляється і в тому, що громадянство ще не має чітко визначених політичних цінностей та об'єднується навколо певних політичних особистостей, їхніх програм, що призводить до різкої зміни настроїв мас, невизначеності життєвих орієнтацій значної частини населення». Вже робиться акцент на такій особливості субкультури української молоді, як усвідомлення молоддю категорії свободи як *невід'ємного* права людини [14, с. 5, 15].

Прояв у державній молодіжній політиці на регіональному рівні елементів *партнерства*, і водночас спроби різних політичних сил розігрувати «молодіжну карту» у власних інтересах відзначає М. П. Перепелиця [18, с. 15].

В. П. Зінчук акцентує *безперервність* процесу соціалізації; підкреслює, що «соціалізована особистість має здатність *зворотного* впливу на соціум»; може виступати як «людина-творець, здатна формувати нові культурні програми, що тягнуть за собою соціальні зміни».

Специфіка політичної соціалізації сучасної української молоді в цілому та її студіюючої частини, зокрема «пояснюється загальним станом «переоцінки цінностей», кризою аксіонормативної системи суспільства, що трансформується. Застарілі норми поведінки вже не задовольняють потреби молоді в адекватному відображенні дійсності, у формуванні стійкого світогляду, який би орієнтував молоду людину в суспільстві. Ідеологічний та ціннісно-нормативний «вакуум» молодіжної свідомості заповнюється «підручними засобами», в тому числі і за допомогою ЗМІ».

Визнається певна *критичність* нового покоління

⁴ Уявити її масштаб дозволяє просте спостереження: на сьогодні в українському парламенті не представлена жодна з політичних партій, які діяли на момент проголошення державної незалежності.

⁵ У цьому сенсі нічим не замінним є досвід зростання дитини і підлітка в умовах відкритого суспільства (римляни визначали словом *liber* того, хто народився у родині вільного громадянина і громадянки).

³ Таким чином, вже на початку минулого десятиліття маємо прецедент введення уявлення про вибуховий, нелінійний компонент творення національної ідентичності, редукцію якого у колективній політологічній уяві вітчизняної експертної спільноти відзначали в першій частині роботи.

українських громадян у сприйнятті інформації, що надходить до нього за цим каналом: «беззастережне сприйняття політичної інформації, поданої у мас-медіа, а також безапеляційність значною мірою нівелюються завдяки чіткому усвідомленню студіюючою молоддю того, в яких умовах працюють українські ЗМІ. Відтак об'єктивність як першочергова мета їх діяльності студіюючою молоддю відкидається. Лише в Інтернеті можна зустріти високий рівень свободи слова щодо політичних питань, проте більшість студіюючої молоді не користується Інтернетом або не використовує його для набуття політичної інформації»*. До висновків роботи включено рекомендацію «збільшувати кількість *інтерактивних* програм» [7, с. 4, 14–16].

О. О. Морозова пов'язує особливості формування політичної культури молоді на поточному етапі з посиленням науково-технічного прогресу в добу глобалізації. Завдяки вдосконаленню засобів масової комунікації у світі інтенсивно поширюються *універсальні* політико-культурні зразки та цінності. Вони впливають на формування нового типу політичної культури громадян окремих національних держав, трансформуючи політичні системи. «Глобальна політична культура» справляє *демократизаційний* політичний ефект, а молоде покоління виступає головним потенційним реципієнтом «продуктів» глобалізації [12, с. 5–6].

Н. В. Пробийголова стверджує: «в сучасному українському суспільстві принципово *змінилася модель* політичної соціалізації, яка характеризується відмовою від моделі «підкорення» на користь моделі «партнерства», тобто активним включенням молодих людей у політичне життя, підвищення їх ролі у політиці» [20, с. 3].

Я. В. Подолян, подібним чином, констатує розширення кола соціально-політичних чинників політичної соціалізації молоді, де поряд з традиційними, як «соціальне оточення та соціальне становище», в сучасному контексті додаються такі, як свобода слова, доступ до інформації, свобода пересування в світі, свобода підприємництва й можливості розпоряджатися своєю власністю, свобода волевиявлення, захищеність з боку держави, національна самобутність в контексті глобалізації світу та демократизації суспільства тощо».

Дослідниця робить акцент на *активному* засвоєнні індивідом політичних норм і цінностей суспільства. У згоді з В. П. Зінчуком наголошує: «Процес політичної соціалізації триває протягом усього життя людини, тому рівень політичної соціалізації особистості не може залишатися незмінним».

Звертаючи увагу на дедалі більший вплив глобальних процесів, інформаційних потоків, враховуючи поділ на формальні та неформальні організації, авторка в плані дослідження теми як важливий феномен

модерної України виділяє зокрема присутність у суспільстві складного комплексу молодіжних практик та ініціатив, у т.ч. з *протестним* потенціалом. «Узагальнюючи, неформальним молодіжним рухом можна назвати систему молодіжних субкультур і широкої неорганізованої молодіжної активності в їхньому взаємозв'язку між собою та із суспільством загалом» [19, с. 3, 14, 16].

О. С. Баснін відзначає вплив на активізацію політичної участі студентства виборчих кампаній 1994–2007 рр., зокрема «помаранчевої революції», але при цьому складність для студентських суспільних об'єднань самоорганізуватися, коли до цього не докладають зусиль ті чи інші політичні сили (партії або блоки). Згідно з наведеними ним даними, кожен четвертий студент після закінчення учбового закладу хотів би виїхати з країни назавжди, а кожен третій – на деякий час [2, с. 10, 12].

У праці І. М. Флиса зауважується, що не можна уповні оцінити вагу «молодіжного» чинника у модерну добу, без врахування таких загальнолюдських феноменів, як романтика і *відповідальність*, надто коли сучасна парадигма освіти виходить із пріоритету людини як вищої цінності, зі зміни споглядальної установки в навчанні на діяльну, творчу [27, с. 4, 14, 17].

У роботі К. В. Захаренка робиться наголос на тенденції співпраці влади та молодіжних організацій з погляду надання та забезпечення послуг із захисту та реалізації прав молоді, яка характеризується наявністю потреби у *співуправлінні* (влади і молодіжних організацій) у процесі прийняття політичних рішень, що сприяє підвищенню політичної суб'єктності молодіжних організацій.

Виявляються сильні і слабкі сторони функціонування молодіжних організацій як складових громадянського суспільства. «Сильними складовими, що впливають на інституційну спроможність молодіжних організацій, є: добровільність членства в організації, що виключає примус; захист інтересів громадян з конкретних питань; надання більш якісних послуг з використанням мінімальних витрат, на відміну від державних інституцій. Слабкими складовими у виконанні молодіжними організаціями поставлених завдань є: незначна чисельність та некомпетентність членів організацій, відсутність системності в роботі та фрагментарність діяльності; відсутність співпраці та координації зусиль між інституціями громадянського суспільства».

За висновком автора, наявність невирішених проблем у суспільстві (політичних, економічних, соціальних тощо) *стимулює* процес створення інституцій громадянського суспільства, причому «молодіжні організації виникають у найбільш проблемних місцях соціальної сфери, до яких ні держава, ні бізнес не мають великого інтересу». Серед чинників, які заважають впливу молодіжних організацій на політичний процес в Україні, автор вказує насамперед на неготовність суспільства сприймати молодіжні громадські інституції як суб'єкти політичного процесу та відсутність традицій в українському суспільстві створювати громадські структури для захисту власних прав та інтересів. «Варто зазначити, що молодіжні організації

* Ми наводимо це свідчення середини «нульових» для наочності невинного посування українського транзитного «фронтиру», з опануванням громадою, насамперед тими, хто вступає в самостійне життя, все нових компетенцій/ресурсів, зокрема інформаційних. Під час Євромайдану 2013–2014 рр. перевага протестної спільноти в цьому ресурсному сегменті «влади-знання» (М. Фуко) була беззаперечною.

переважно діють в обласних центрах та містах, а в сільській місцевості їхня діяльність є непомітною» [6, с. 4, 12, 13].

Н. Л. Лук'янова звертає увагу на необхідність зміни в перспективі моделі соціальної політики і соціальної роботи із схеми «держава – особистість» на схему (модель) «територіальна громада – особистість», коли основний ресурсно-організаційний, кадровий та інші потенціали соціальної допомоги переносяться в територіальну громаду, за місцем життєдіяльності [10, с. 13].

А. С. Мороз вперше пропонує періодизацію змін зовнішньополітичних орієнтацій молоді: 1991–1994 (орієнтація на СНД), 1995–2002 (самостійницькі тенденції), 2003–2008 (євроінтеграційна домінанта), 2009–2011 (орієнтаційна невизначеність); обґрунтовує, що молодь здатна сприяти реалізації курсу зовнішньополітичного розвитку України; передбачається варіант партнерського взаємозв'язку в трикутнику «молодь – держава – світове співтовариство» [11, с. 4].

На важливий аспект теми звернула увагу В. О. Стельмах. Вона вводить концепт «європейської соціалізації» як складової загального процесу соціалізації особистості, що властивий громадянам країн-кандидатів на членство у ЄС та дійсних членів.

«Під «європейською соціалізацією» нами розуміється процес входження індивіда або групи до європейської спільноти як специфічного політико-культурного середовища через адаптацію ustalених норм, усвідомлення нової (вторинної) системи цінностей і вироблення зразків поведінки, що є схвальними з боку інших громадян Європейського Союзу. Сутність процесу полягає у формуванні європейської ідентичності як наднаціонального різновиду колективної ідентичності, яка визначається демократичними цінностями, характером соціальної стратифікації суспільства, наявною системою освіти та виховання, національними особливостями та національно-етнічним складом, релігійністю громадян».

Відзначена важлива роль в перехідну добу, поряд з традиційними агентами та інститутами політичної соціалізації (сім'я, освіта, релігія, ЗМІ) нових механізмів, інститутів та агентів (таких, як Рада Європи, Європейський Союз та ін.), які сприяли стабілізації процесу перетворень. До фундаментальних змін у молодіжній політиці авторка відносить зокрема зміну засадничих принципів формування молодіжної політики з патерналістичних на партнерські, активне залучення самої молоді до формування і реалізації молодіжної політики, перетворення її на цільову групу численних стратегій і програм розвитку та обміну на регіональному, національному та європейському рівнях. Наявність настроїв скептицизму або рис патерналізму не впливає на загальну оцінку успішності перетворень [24, с. 10, 11].

Отже, за підсумками другої частини розгляду проблеми, в ретроспективі транзитного сюжету⁶, де наскрізною ниткою проходить поступове зростання

суб'єктності нових генерацій та орієнтації їх на партнерські стосунки (до чого, очевидно, доклали зусиль і верстви освітян, представлених частиною дослідників), ми можемо задатися наступним питанням. Коли українська Конституція імплементує норми міжнародного права, надаючи їм вищість щодо національного законодавства; а далі до цього додається включення держави до Болонського процесу, що також містить засадничі європейські цінності, що засвоюються новими поколіннями, як сказано, в порядку «європейської соціалізації», чи мислимий, в плані естафети генерацій («ми створили Україну, тепер слід створити українців) альтернативний європейському, або «третій» шлях?*

У цьому сенсі солідарна позиція експертної спільноти щодо поступового, спочатку еволюційного, а потім і революційного перетворення «неорганічної», «навздогінної» модернізації на «органічну» (втім, чи не постає і наш рух навздогін за чимось проявом органічної потреби у ньому?) може розглядатися водночас як обережно оптимістичне свідчення на користь успішного в цілому процесу інтеріоризації новими («несіченими») генераціями українців європейських ціннісних орієнтацій, інтегральною характеристикою яких постає виховання «критичної маси» проактивних громадян.

ВИСНОВКИ

Звернувшись у нашому дослідженні до розгляду дискурсивних формацій доби демократичного транзиту, що склалися як «внутрішні наративи» українського перехідного суспільства (одні з яких з часом відсіювалися, а інші набували статусу конституційних положень), ми виявили не артикульований раніше складник вітчизняного дискурсу про ідентичність

* Одним з принципів (і таких, що вислизають від поверхової уваги) свідчень цього дискурсу 2000–2015 рр., що його основні пункти було подано вище, постає накопичення інституційної пам'яті демократичного транзиту. Якщо на початку 2000-х і в середині 2010-х дослідники незалежно засвідчують орієнтацію на партнерство як одну з базових характеристик українського студентства/молоді, то перед нами, вочевидь, постіють дві генерації, орієнтовані на цінності відкритого суспільства. Відповідно, нагла спроба повернути вектор розвитку на 180 градусів (як це мало місце у 2004 та 2013 роках), не могла не наразитися на солідарний протест більш як одного народженого реформами покоління/страги: «сьогоднішнє студентство – завтрашній середній клас». У цьому сенсі постання, внаслідок рухів протесту (згадаємо часто повторюване вже 2004-го: у 1991-му ми отримали свободу, а нині виборюємо), двох несічених генерацій виступає для нас ключовим пунктом, у якому транзитна Україна розійшлася зі своїми «слов'янськими сусідками» (феноменологію питання найбільш дохідливо пояснив Чехов, сказавши, що різниця між часом, коли його драли і драги припинили, «була страшенна»). Відповідно, тут ми розходимося з більшістю колег в оцінці міри патерналізму українського суспільства після трьох Майданів, покликаючись, крім само собою зрозумілих маніфестацій його самоорганізації, як волонтерський рух і нова роль Церкви, також на очевидну зміну наративів, – які, зрозуміло, артикують автентичні ігри ідентичності суспільства. На відміну від Білорусі та РФ, де точки біфуркації дев'яностих і нульових спричинили повернення архаїчних фігур «батьки»/«батьошки-царя»; в умовах українського гібридного режиму на спробу нав'язати йому «автентичний» аналог, місцевий кандидат, як відомо, дістав здійснене в форматі остракізму «Батя, чао!» Враховуючи, що подібна фігура («батьки» Махно або Хмеля), затребувана у вітчизняній історії до самої пори «визвольних змагань» початку минулого століття й від доби козацького бароко, раптом дістає відставку, – ми вбачаємо в подібній революції наративів і цінностей українське диво, ще належно не оцінене вітчизняною гуманітаристикою.

⁶Що також можна розглядати як певний inner narrative, опрацьований першою генерацією вітчизняних політологів пострадянської доби.

(редукцію політологічної уяви) і водночас спроби його подолання експертним товариством, шляхом артикуляції кризового її чинника, що виявляє «вибухові», нелінійні якості цього феномена як невід'ємні.

Переглядаючи в цьому світлі здобутки першої пострадянської генерації вітчизняних політологів, ми реконструювали опрацьований нею наратив ідентичності (український інваріант), ключовим пунктом

евристики якого виступає зв'язок «середній клас плюс молодь», що можна вважати теоретичною артикуляцією суттєвої особливості вітчизняного демократичного переходу, завдання трьох етапів якого були реалізовані солідарними зусиллями кількох поколінь, головним здобутком чого став вихід на політичну арену двох несічених генерацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусів В. В. Механізми формування спільної ідентичності в ЄС та перспективи їх застосування в Україні. Авт... канд. політ. наук. Київ, 2010.
2. Баснін О. С. Політична активність студентства у контекст трансформації суспільних відносин в Україні. Авт... канд. політ. наук. Миколаїв, 2009.
3. Білецька Ю. О. Формування етнічної ідентичності домінуючих спільнот Криму: політико-культурологічний аспект. Авт... канд. політ. наук. Сімферополь, 2011.
4. Веселовський С. Г. Ідентифікації громадян України як чинник її зовнішньополітичного розвитку. Авт... канд. політ. наук. Київ, 2000.
5. Вільчинська І. Ю. Етнічна та національна ідентичність сучасної української молоді. Авт... канд. політ. наук. Київ, 2002.
6. Захаренко К. В. Інституційний розвиток молодіжних організацій як складової громадянського суспільства в сучасній Україні. Авт... канд. політ. наук. Дніпропетровськ, 2010.
7. Зінчук В. П. Роль засобів масової інформації у процесі політичної соціалізації студентської молоді (на прикладі міста Львова). Авт... канд. політ. наук. Львів, 2006.
8. Кирилич В. П. Українці в Польщі: проблема збереження етнонаціональної ідентичності як чинник українсько-польських відносин. Авт... канд. політ. наук. Київ, 2001.
9. Котигоренко В. О. Сучасна українська нація: через кризовий розвиток // Гілея. 2015. Випуск 103 (№12). С. 304–315.
10. Лук'янова Н.Л. Державна політика щодо дітей та молоді в новітній Україні в умовах трансформаційних змін. Авт... канд. політ. наук. Київ, 2010.
11. Мороз А. С. Трансформація політичних цінностей та орієнтацій молоді України: зовнішньополітичний аспект. Авт... канд. політ. наук. Київ, 2012.
12. Морозова О. О. Особливості формування політичної культури молоді в умовах глобалізації. Авт... канд. політ. наук, 2006.
13. Новакова О. Зовнішні дилеми зовнішньополітичної ідентифікації українців // Studia Politologica Ucraino-Polonica. 2018. Випуск восьмий. С. 95–102.
14. Остапенко М. А. Політична культура сучасної студентської молоді в Україні (на прикладі вузів м. Києва). Авт... канд. політ. наук. Київ, 2000.
15. Палій Г. О. Становлення нової національної ідентичності в контексті реалізації національних інтересів України. Авт... канд. політ. наук. Київ, 2005.
16. Пашина Н. П. Формування політичної ідентичності як стратегічний пріоритет демократичної трансформації українського суспільства. Авт... док. політ. наук. Дніпропетровськ, 2014.
17. Пеллагеша Н. Є. Трансформація української національної ідентичності в умовах глобалізації. Авт... канд. політ. наук. Київ, 2009.
18. Перепелиця М. П. Державна молодіжна політика в Україні (регіональний аспект). Авт... канд. політ. наук. Київ, 2001.
19. Подолян Я. В. Політична соціалізація молоді в умовах трансформації українського суспільства. Авт... канд. політ. наук. Київ, 2008.
20. Пробийолова Н. В. Тенденції процесу політичної соціалізації молоді в сучасній Україні. Авт... канд. політ. наук. Дніпропетровськ, 2006.
21. Резнік О. Суб'єкти громадянських практик як підґрунтя демократичного транзиту України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2020. №1. С. 5–22.
22. Рябчук М. Ю. Дихотомія української національної ідентичності: історичні причини та політичні наслідки. Авт... канд. політ. наук. Київ, 2015.
23. Стегній О. Публічний дискурс масових опитань // Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін. 2020. Вип. 7 (21). С. 146–152.
24. Стельмах В. О. Політична соціалізація молоді країн Вишеградської групи. Авт... канд. політ. наук. Київ, 2015.
25. Степаненко В. Хто є «громадянським суспільством» України? Соціально-структурні аспекти ідентифікації // Агора. 2017. Випуск 19–20. С. 32–36.
26. Трегуб О. І. Німецька національна ідентичність після Другої світової війни: чинник динаміки, ідеологічні та культурні кордони. Авт... канд. політ. наук. Київ, 2012.
27. Флис І. М. Політична активність студентської молоді та її вплив на соціально-політичний розвиток сучасної України. Авт... канд. політ. наук. Київ, 2010.
28. Щербенко Э. В. Институты в кончиках пальцев: украинская государственность глазами граждан URL:<https://magazines.gorky.media/nz/2009/3/instituty-v-konchikah-palczev-ukrainskaya-gosudarstvennost-glazami-grazhdan.html>
29. Щербенко Едуард. Український транзит в дзеркалі дисертаційного жанру // Наукові записки ІПіЕНД. 2016. Вип. 5–6 (85–86) С. 340–354.
30. Щербенко Едуард. Український політичний дискурс і проблема громадянської релігії // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2017. №3 (89). С. 156–168.
31. Щербенко Е. В. Пригадуваний ресурс. Момент відповідальності в українському політичному дискурсі перехідної доби (1985–2014 рр.). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019.
32. Щербенко Едуард. Політична генерація як проблема і пояснювальний принцип. До екологічного підходу в політиці // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2019. №2 (98). С. 204–223.
33. Gentry Bobbi. Political Identity: Meaning, Measures, and Evidence. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-319-69608-9_2

REFERENCES

1. Andrusiv V. Mechanisms of shared identity formation in EU and prospects for their application in Ukraine The thesis for the candidate degree in political science. Kyiv, 2010
2. Basnin O. Political activity of student youth in the context of transformation of social relations in Ukraine. The thesis for the candidate degree in political science. Kyiv, 2010.

3. Biletska Y. The formation of ethnic identity of the dominant groups of Crimea: the political and cultural aspect. The thesis for the candidate degree in political science. Simferopol, 2011.
4. Flis I. Political activity of the student youth and its influence on the socio-political development of modern Ukraine. The thesis for the candidate degree in political science. Kyiv, 2010.
5. Kotygorenko V. Contemporary Ukrainian nation: development by overcoming the crises // Gileya. 2015. 103 (№12). P. 304–315.
6. Kyrlych V. The Ukrainians in Poland: preservation of ethnonational identity as the factor of the ukrainian-polish relationship. The thesis for the candidate degree in political science. Kyiv, 2001.
7. Lukhyanova N. State policy toward children and youth in modern Ukraine under national transformation. The thesis for the candidate degree in political science. Kyiv, 2010.
8. Moroz A. Transformation of political values and orientations of Ukrainian youth. The thesis for the candidate degree in political science. Kyiv, 2012.
9. Morozova O. Features of the process of creation of youth political culture under conditions of globalization. The thesis for the candidate degree in political science. Kyiv, 2006.
10. Novakova O. External problems of political identification of Ukrainians // Studia Politologica Ucraino-Polonica. 2018. Issue 8. P. 95–102.
11. Ostapenko M. Political culture of students in Ukraine (on the example of Kyiv universities). The thesis for the candidate degree in political science. Kyiv, 2000.
12. Paliy G. Shaping of a national identity in the context of Ukraine's national interests realization. The thesis for the candidate degree in political science. Kyiv, 2005.
13. Pashina N. Shaping of a political identity as strategic priority of democratic transformation of Ukrainian society. The thesis for the doctor degree in political science. Dnipropetrovsk, 2014.
14. Pelagesha N. Transformation of the Ukrainian national identity under conditions of globalization. The thesis for the candidate degree in political science. Kyiv, 2009.
15. Perepelytsya M. State youth policy in Ukraine (regional aspect). The thesis for the candidate degree in political science. Kyiv, 2001.
16. Podolyan Y. Political socialization of youth under conditions of transformation of Ukrainian society. The thesis for the candidate degree in political science. Kyiv, 2008.
17. Probygolova N. Modern tendencies in the process of the political socialization of youth in modern Ukraine. The thesis for the candidate degree in political science. Dnipropetrovsk, 2006.
18. Reznik O. The subjects of civil practice as a basis for democratic transit of Ukraine // Sociology: Theory, Methods and Marketing. 2020. № 1. P. 5–22.
19. Riabchuk M. Dichotomy of the Ukrainian National Identity: Historical Reason and Political Implications. The thesis for the candidate degree in political science. Kyiv, 2015.
20. Shcherbenko E. Institutes at fingertips. Ukrainian statehood through the eyes of citizens. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2009/3/instituty-v-konchikah-palczev-ukrainskaya-gosudarstvennost-glazami-grazhdan.html>
21. Shcherbenko E. The Ukraine's transition and its reflexions in the thesis genre: changing of paradigm // Scientific notes of Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Issue 5–6 (85–86). 2016. P. 340–354.
22. Shcherbenko E. Ukrainian political discourse and the problem of civil religion // Scientific notes of Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Issue 3 (89). 2017. P. 156–168.
23. Shcherbenko E. Recalled resource. A moment of responsibility in the Ukrainian political discourse of a transitional age (1985–2014). Kyiv, 2019.
24. Shcherbenko E. The political generation as the problem and the explanatory principle. To the ecological approach in the politics // Scientific notes of Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Issue 2 (98). 2019. P. 204–223.
25. Stehni O. The public discourse of mass surveys // Ukrainian society: Monitoring social changes. 2020. Issue 7 (21). P. 146–152.
26. Stelmakh V. Political socialization of youth in Visegrad countries. The thesis for the candidate degree in political science. Kyiv, 2015.
27. Stepanenko V. Who is Ukraine civil society? Socio-structural aspects of identification // Agora. 2017. Issue 19–20. P. 32–36.
28. Tregub O. German national identity: kultural and ideological frontiers. The thesis for the candidate degree in political science. Kyiv, 2012.
29. Veselovsky S. Identifications of citizens of Ukraine as a factor of its foreign policy development. The thesis for the candidate degree in political science. Kyiv, 2000.
30. Vilchinska I. Ethnic and national identity of the contemporary Ukrainian youth. The thesis for the candidate degree in political science. Kyiv, 2002.
31. Zakharenko K. Institutional development of youth organizations of civil society in contemporary Ukraine. The thesis for the candidate degree in political science. Dnipropetrovsk, 2010.
32. Zinchuk V. The mass media role in political socialization of a studying youth (on the basis of research of Lviv). The thesis for the candidate degree in political science. Lviv, 2006.

Identity crisis as a factor of Ukrainian democratic transit. Generational aspect

E. V. Shcherbenko

Abstract. In the article Ukrainian identity crisis is interpreted in the context of changing inner narratives in the transition society. The conceptual connection between national identity and youth policy is exhibited as a crucial point of discourse of identity of the first post-Soviet generation.

Keywords: *Identity crisis, inner narrative, national identity, post-Soviet generation, youth policy.*

SOCIAL SCIENCES

Особливості застосування теорії порядку денного в українських інтернет-ЗМІ «Obozrevatel.com», «Segodnya.ua» та «Tsn.ua»

Х. Р. Білограць

Кафедра журналістики та засобів масової комунікації,
Національний університет «Львівська політехніка», Львів, Україна,
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7120-4930>
Corresponding author. E-mail: khrystyna.r.bilohrats@lpnu.ua

Paper received 18.02.22; Accepted for publication 02.03.22.

<https://doi.org/10.31174/SEND-HS2022-267X49-05>

Анотація. Теорія порядку денного використовується медійниками дуже активно і саме через неї редакційні колективи можуть формувати свідогляд своєї цільової аудиторії. Описано особливості формулювання теорії порядку денного науковцями, її дослідження та основні моделі. Дослідження проводилися на основі інтернет-ЗМІ «Obozrevatel.com», «Obozrevatel.com» та «Tsn.ua», щоб побачити як теорія використовується саме в інтернеті та порівняти її особливості у використанні порівняно з іншими видами ЗМІ. Проаналізовано середню кількість публікаційних матеріалів за добу та розміщення рубрик на сторінці кожного з вибраних інтернет-медій. Зі 100% проаналізованих публікацій 42% було виокремлено редакторами сайту різними способами – пів жирна насиченість шрифту, фото, відео, тощо. Виділені матеріали стосувалися політичних, медичних, воєнних новин та особливих надзвичайних ситуацій. Не всі виокремлені публікації важливі для цільової аудиторії, а варту уваги інформацію не завжди позначено. Для того, щоб звернути увагу реципієнтів на окремі публікації, використовують прийоми: виділення матеріалів в стрічці пів жирним, аудіовізуальний контент, публікування матеріалів в окремому розділі, публікування важливих новин в робочий час і навпаки – неважливих в неробочий, інформаційна бульбашка (пропонування публікацій, зважаючи на сегментацію аудиторії). Редакційні колективи можуть використовувати теорію порядку денного для маніпулювання цільовою аудиторією, тому потрібно на інформаційних ресурсах вибирати загальний перелік публікацій для перегляду, а не окремі тематичні блоки/рубрики, не звертати увагу на особливі виокремлення, читати публікації наскрізь та завжди користуватися різними перевіреними ЗМІ, щоб мати можливість порівняти отриману інформацію.

Ключові слова: теорія порядку денного, медіа, ЗМІ, інтернет-видання, маніпуляція, маніпуляції в ЗМІ.

Вступ. Як відомо, у кожній редакції медійного ресурсу своя редакційна політика, яка може вагомо впливати на порядок денний висвітлення подій. Зазвичай на телебаченні найважливіші новини показують першими і приділяють більше часу для їхнього висвітлення. Щодо інтернет-медій, то у них, як і в друкованій періодики можуть бути акценти не тільки у послідовності подавання інформації (як це відбувається на телебаченні), а й візуальні виокремлення важливої, на думку редакторів, інформації.

Огляд публікацій за темою. Питання впливу на цільову аудиторію телебачення та преси через теорію порядку денного вивчало багато науковців, у статті використано дослідження про загальний огляд теорії з монографії Е. Гріффіна [1] та статті В. Ф. Іванова [2] з «Великої української енциклопедії», також медіа-енциклопедії про вплив мас-медіа Кепплінгера Х. М., Ноель-Нойманна Е. [3], інформація з довідника [8] автора С. Ваенсуели. Під час написання статті були використані праці дослідника М. Мак-Комбса про особливості громадської думки та медій [4], описані особливості порядку денного в міжнародній енциклопедії [6], також його спільну працю з С. Валенсуелою про теорію [7]. Про динаміку уваги громадськості писали у статті [9] В. Рассел Нойман, Лорен Гуггенхайм, С. Мо Джанг і Су Янг Бе. Для аналізу використано популярні інтернет-ЗМІ «Obozrevatel.com» [10], «Segodnya.ua» [11] та «Tsn.ua» [12].

Мета дослідження. Визначити особливості використання теорії порядку денного на популярних в інтернеті українських медійних ресурсах «Obozrevatel.com», «Segodnya.ua» та «Tsn.ua». За

допомогою аналізу публікацій дослідити особливості використання теорії порядку денного в українських інтернет-ЗМІ. Проаналізувати, яка саме різниця між особливостями використання цієї теорії в друкованій пресі та на телебаченні (які активно досліджували раніше) та в інтернеті. Визначити особливості структурування і подання інформації на електронних шпальтах медій в інтернеті.

Методи дослідження. Для написання статті застосовано загальнонауковий метод аналізу літератури про теорію порядку денного. Під час дослідження було використано емпіричні методи спостереження за вибраними медійними об'єктами. Також застосовувався метод аналізу вивченої інформації.

Результати й обговорення. Соціокомунікаційну теорію порядку денного розробили у 1968 році М. Мак-Комбс та Д. Шоу [1, 2, 6]. Згідно з твердженнями науковців, мас-меді, структуруючи проблеми та новини, акцентують увагу цільової аудиторії на певних із них, які не завжди можуть бути актуальними. Таким чином встановлюється пріоритетна проблематика, яку активно обговорюють у суспільстві. Автори теорії порядку денного М. Мак-Комбс і Д. Шоу в 1968 році провели дослідження, результат якого показали, що в ЗМІ висвітлюють практично однакові теми, хоча може це твердження стосувалося і особливостей циклічності тематики. Внаслідок цього було виявлено, що теми, які далекі від реальних потреб цільової аудиторії стають суспільно значущими. Такий ефект настає внаслідок штучної актуалізації тем протягом тривалого періоду часу [4].

М. Мак-Комбс досліджував також міжмедійний

вплив, за емпіричну базу використовував матеріали газети «The New York Times», на тематику якої орієнтувалися інші мас-медії. Після цього зробив висновки, що пріоритетні медійні теми формують сприйняття та оцінювання аудиторією навколишнього світу, також акцентовані в новинах факти та події набувають у суспільній картині світу статусу найважливіших [4].

Ще у 1940-х та 1950-х роках головні дослідження ЗМІ стосувалися непрямого впливу на громадську думку. Сформулювати теорію допомогли напрацювання В. Ліппманна, Б. Коена, Е. Толмана [2], адже ще на початку 1960-х звернули увагу на те, що медії висвітлюють певні незначні події активніше, аніж інші, які набагато вагоміші, або ж в інформаційному просто взагалі замовчується те, що відбулося. У дослідженні Шарлотта 1972 р. відбувся широкомасштабний розгляд теорії порядку денного щодо індивідуальних відмінностей у прагненні до орієнтаційних сигналів та пояснення розбіжності до уваги порядку денного ЗМІ [5]. У в 1972 році та 1976 р. дослідження Шарлотта, задукоментовані більш ніж у 400 емпіричних матеріалах, показали, що ідея теорії порядку денного вагомо впливає на аудиторію через роль новинних засобів масової інформації [7].

Поява засобів масової комунікації відновили увагу до ідеї зміни зворотного порядку денного. Міжперсональні розмови про публічні питання завжди були важливою частиною динаміки публічної сфери, але тепер вони все більш емпірично доступні для аналізу. Зважаючи на технічні можливості, і найчастіше відсутність цензури, можна дізнатися про думки громадян, які були ними висловлені [9].

У 1990-х німецьким ученим В. Нейманом проведено низку медіадосліджень, які стосувалися теорії порядку денного, і визначив, що, щоб досягнути бажаного ефекту (тобто формування громадської думки), потрібно транслювати певну кількість повідомлень, саме завдяки чому і долається поріг сприйняття цільової аудиторії. Саме це підтверджує Валенсуела С., говорячи, що під час «підключення» до світу за межами нашої сім'ї, сусідства та робочого місця, ми маємо справу з реальністю, створеною журналістами та медіаорганізаціями. Однак через обмеження, засоби масової інформації зосереджують увагу на декількох темах, які вважаються новими. З часом ті аспекти суспільних справ, які «просувають» в засобах масової інформації, зазвичай, впливають на громадську думку [8].

Х.-Б. Бросіус та Х. М. Кепплінгер простежили, як саме за деякий час після медіаповідомлень змінюються настрої реципієнтів [2, 3]. Проте, хоч ЗМІ встановлюють важливість конкретної події для суспільства, але не впливають на визнання її як особисто значущої кожним індивідом зокрема.

У 1998 Р. Фанкхаузер досліджував вплив телебачення в Німеччині. Науковець зафіксував тісний зв'язок між тим, як подаються події на екрані та як розуміє важливість цих подій населення. Проте опитані низько оцінили значення цих фактів для себе самих [2].

Протягом розроблення теорії сформувалися такі її основні моделі:

- кумулятивна (увага до проблеми в ЗМІ приз-

водить до аналогічного реагування аудиторії);

- хвильова (для закріплення теми в свідомості аудиторії необхідна увага до неї в медіях);
- інерції (якщо тема для аудиторії вже актуальна, зробити її ще актуальнішою медії не здатні);
- відлуння (тема не втрачає деякої актуальності для людей і після зниження уваги до неї в медіях);
- відображення (аудиторія зумовлює актуальність теми для медій).

М. Мак-Комбс запропонував декілька умов для досягнення ефекту від передачі інформації: 1. регулярність і тривалість передачі інформації (як довго вона впливає на аудиторію); 2. близькість до безпосереднього досвіду індивіда (інформація, яка не стосується цього досвіду, легше впливає на установки індивіда) [4]. Тож ефект від порядку денного мінімальний, якщо реципієнт знає інтерпретовану проблему із власного повсякдення та діяльності. І, навпаки, максимальний, якщо реципієнт не володіє темою.

ЗМІ різних видів неоднаково формують порядок денний. Наприклад, телебачення досягає відповідного ефекту швидше, ніж періодична преса, проте тепер найшвидшим можна вважати саме інтернет.

Прихильники теорії порядку денного Дж. Дірінг, Е. Роджерс та інші наголошували на тому, що вона розкриває головні механізми формування обізнаності та оцінок в суспільстві, а також змагання за увагу серед політичних партій, лідерів, публічних осіб та ін. На думку опонентів теорії порядку денного, ЗМІ та аудиторія однаково підходять до визначення важливості тем, й іншого взаємозв'язку між медіатематикою і картиною світу суспільства немає. Теорію критикували за її вузьку спрямованість, адже вплив мас-медій у ній розглянуто у відриві від інших чинників формування порядку денного. Крім того, опоненти вважали, що проблема у тому, що не диференціюється аудиторія, на яку спрямовано медіавплив, також не встановлено й відмінності у сприйнятті порядку денного в медіях різних видів [1, 2]. Яскравим прикладом формування маніпулятивного порядку денного в Україні є ситуація у 2001–2004 роках, коли функціонувала система владного впливу на ЗМІ за допомогою так званих «темників» [2].

Для дослідження було взято інформацію про 50 найпопулярніших українських інтернет-ЗМІ, складений на основі рейтингів «Gemius» та «TNS». Першими у списку популярності серед реципієнтів були медіа-ресурси «Obozrevatel.com», «Segodnya.ua» та «Tsn.ua». Проаналізувавши опубліковані матеріали, можна зробити висновки щодо того скільки на цих ресурсах у середньому за добу публікацій. В інтернет-виданні «Obozrevatel.com» за добу публікують приблизно 180 матеріалів [10], «Segodnya.ua» – 200 публікацій [11], а «Tsn.ua» – 380 публікацій [12]. Активність останнього інтернет-ЗМІ можна пояснити тим, що воно належить до конвергентної редакції, і, окрім сайту, працівниками готуються матеріали на телеканал. Проте декілька місяців тому на сторінках інтернет-видання «Segodnya.ua» з'явилося декілька посилань на телеканал «Україна24», що може свідчити про активну співпрацю цих медій.

Окрім подачі інформації у публікаціях, власне в інтернет-ЗМІ важливим є візуальне оформлення сайту

(головної сторінки) та розташування тематичних новинних блоків, оскільки саме на це дуже часто звертають увагу користувачі сайтів і, відповідно, це може вплинути на те, яку публікацію вони виберуть, щоб прочитати.

Оглядаючи головну сторінку «Обозревателя» [10], можна побачити, що у правому верхньому куті розміщена кнопка «Картина дня», варто сказати, що вона не дуже помітна з першого погляду, проте саме там вся найновіша інформація за порядком публікування.

У верхній частині сайту розміщене меню з рубриками: «політика», «економіка», «світ», «шоу», «Travel», «MedOboz», «Авто», «Нерухомі», «Блоги», «Спецпроекти». Також на головній сторінці знаходяться інформаційні блоки «Супертоп», «Вакцинація в Україні та світі», нижче – «Останнє», «Obozrevatel TV», «Головне», «Найчитабельніше», «Важливе», «Думки», «Публікації», «MedOboz», «Спорт», «Економіка», «Суспільство», «Світ», «Політика», «Розслідування», «Нерухомі», «Новини України», «Авто», «Travel», «FoodOboz», «AstroOboz», «Шоу», «Lady», «Новини Росії», «Моя школа», також посилання на сторінку в Facebook.

На верхній панелі сайту «Segodnya.ua» [11] розташовані кнопки «Новини» і «Головні теми», у правому куті подане посилання на сайт конвергентної редакції «Україна 24». Трохи нижче – посилання на публікації з важливими новинами. По ліву сторону – можна включити та переглядати прямий ефір каналу «Україна 24». По праву сторону – найактуальніші «Новини», також можна подивитися все, натиснувши на «Всі новини». Практично усі інші публікації, які розташовані нижче на сторінці, обрані редакцією. В цьому інтернет-виданні можна помітити, що деякі новини розташовують не в тій рубриці, де б вони повинні були бути. До прикладу, новина про смерть хлопця після вакцинації чомусь не була розміщена у рубриці, що стосується коронавірусу – «СЬОГОДНІ/Новини в регіонах/Львов Новини». Без сумнівів, вакцинація необхідна для створення колективного імунітету під час пандемії, проте журналісти зобов'язані публікувати новини, «не ховаючи» їх в інших рубриках.

На сайті «Tsn.ua» [12] зверху на головній сторінці розміщена реклама. Трохи нижче розташовані рубрики «Усі новини», «Ексклюзив ТСН», «Політика», «Коронавірус», «Гламур», «Про спорт», «Леді», «Рецепти», і контекстне випадające меню «ЩЕ», у якому «Астрологія», «Відео», «Здоров'я», «Спецпроекти», «Економіка», «Фото», «Київ», «Львів», «Цікавинки», «Війна на сході», «Випуски ТСН», «Світ», «Туризм», «Авто», «Наука та IT», «Допомога», «Інтерв'ю», «Інфографіка», «Подкасти», «Кіберспорт», «Всі автори». Також можна включити пряму трансляцію «Наживо». Найбільше місця займає основна новина і ще три важливі (на думку редакційного колективу). Під ними виокремлено червоною стрічкою інформацію про коронавірус в Україні – кількість інфікованих, нових хворих, тих, хто одужав, летальних випадків та вакцинованих. По ліву сторону розташована «Стрічка новин», деякі новини виокремлено пів жирним. По праву сторону розташовані вибрані редакцією новини з різних рубрик.

Більшість новин, які позначено як важливі, обрано

самим редакційним колективом. Іноді варті уваги новини залишаються поза увагою, до прикладу, на «Tsn.ua» можна побачити, що новини про хабар, який вимагала чиновниця у жінки з інвалідністю за довідку, про неможливість скасування мораторію на експорт лісу, про жінку, яка застосувала сльозогінний газ проти злочинця вважають не такими важливими, як інформацію про фільм та міжособистісні стосунки відомих людей, які продубльовані і в стрічці новин, і в окремому блоці.

Беручи до уваги загальну кількість проаналізованих публікацій на цих трьох медіа-ресурсах варто зробити висновки, що зі 100%, які були опубліковані, 42% з них було виокремлено редакторами сайту різними способами (пів жирне насичення шрифту, доданими фото чи відео, тощо). Виокремлювали фотоматеріалами здебільшого політичні новини, медичні, воєнні та особливі надзвичайні ситуації – наприклад, затоплення Керчі у серпні 2021 року. Деякі виділені публікації не є дуже важливими для реципієнтів, натомість варту більшої уваги інформацію подано без виокремлень, що теж можна вважати маніпуляцією за допомогою теорії порядку денного.

Аудиторія може диференціюватися в інтернет-ЗМІ, а також у соціальних мережах за допомогою вибіркового показу публікацій – так званої інформаційної бульбашки. Потрібну детальну диференціацію створили і використовують маркетологи і таргетологи в мережі для того, щоб пропонувати продукт (інформаційний також) кожному учаснику групи цільової аудиторії. У цьому контексті варто згадати про технології, які були використані у політичній сфері на референдумі за брекзит у Великій Британії в 2016 році, консультативному референдумі в Нідерландах щодо асоціації України і ЄС у 2016 році, на виборах у США у 2016 році, в Україні у 2019 році та ін. Власне саме диференціація аудиторії щодо подання новинних публікацій і посилила вплив на реципієнтів у вказаних вище подіях.

Відмінність теорії порядку денного у різних медіях невелика, проте все ж існує. Колись газети були найпоширенішим способом подачі інформації. Отже, у газетах подавали інформацію:

- спершу – найважливіше, тобто активне використання перших шпальт;
- обсяг публікації;
- повторюваність інформації;
- виокремлення дизайнерськими методами (кольори, шрифти, зображальний матеріал та ін.);
- ігнорування – замовчування важливої події.

Телевізор аудиторія вмикає здебільшого тоді, коли хоче легкості та розваг. Телебачення по своїй суті транслює розважальність, тому говорячи про новини на телебаченні варто згадати про одну із предтеч моделювання комунікації Д. Пітерса – розсіювання, тобто, щоб вплинути на телевізійну аудиторію потрібно постійно повторювати інформацію, оскільки не всі почують з першого разу, а також кожен реципієнт може інформацію розкодувати по своєму, зважаючи на власний досвід.

Особливості теорії порядку денного на телебаченні:

- послідовність сюжетів – найважливіші події спочатку новинного блоку;
- кількість часу – на важливу інформацію – більше часу, на не важливу – менше;
- повторюваність інформації;
- ігнорування – можуть не розповісти про справді важливі події.

Теорія «порядку денного» створена внаслідок вивчення впливу газет та телебачення, проте активно використовується медійниками і в інтернеті. Саме в мережі (інтернет-ЗМІ, соціальні мережі, пропозиції публікацій пошуковиками та ін.) активно використовуються методи, і для друкованої періодики, і для телебачення, які використовувалися задовго до масового поширення інтернету. Проте є те, що можна назвати вагомою перевагою для збільшення можливості впливу на аудиторію – її сегментація і цільове поширення певної інформації саме до тих реципієнтів, які будуть зацікавлені.

Для того, щоб зробити наголос на окремих публікаціях, в редакціях використовують прийоми:

- виділення окремих матеріалів у стрічці пів жирним;
- повторюваність інформації – проявляється у публікуванні матеріалів в окремому розділі (може називатися «важливе», «варто почитати», «популярне» та ін.);
- додавання аудіовізуальних матеріалів;
- публікація важливих новин в робочий час і навпаки – неважливих в неробочий, коли реципієнти мають можливість переглянути опубліковане;

- інформаційна бульбашка – пропонування реципієнтам публікацій, зважаючи на сегментацію аудиторії.

Для того, щоб уникнути маніпуляцій, які можуть виникати через теорію порядку денного, потрібно:

- **вибирати загальний перелік публікацій** для перегляду, а не окремі тематичні блоки/рубрики, оскільки інколи редактори стрічок розміщують важливу інформацію не в той тематичний блок, до якого вона повинна належати;

- **читати публікації зі списку наскрізно**, а не вибірково, у такому випадку реципієнти самі зможуть вирішувати, яка інформація варта більшої уваги, а яка – меншої;

- **не звертати увагу на особливі виокремлення** (шрифт, накреслення, фото, відео), а переглядати все опубліковане, оскільки зайвими елементами можуть відволікати від дійсно важливої інформації.

Висновки. Коли тільки науковці почали досліджувати теорію порядку денного, було неможливо визначити певні особливості теорії. У 50-их і 60-их роках було важко диференціювати аудиторію, на яку був спрямований медіавплив, не було встановлено відмінності у сприйнятті аудиторією інформації у різних медіях. Проте зараз активно використовується сегментація цільової аудиторії фахівцями, які займаються поширенням інформації в інтернеті (серед них й інтернет-періодика), також можна умовно описати можливості сприйняття опублікованої інформації у різних видах медій (рейтинги, коментарі, відвідуваність).

ЛІТЕРАТУРА

1. Гриффин Ем. Коммуникация: теории и практики. Харьков: Гуманитарный Центр, Науменко А.А., 2015. 688 с.
2. Иванов В. Ф. Порядку денного теорія. Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Порядку денного теорія> (дата звернення: 09.07.2021).
3. Кепплінгер Х. М., Ноель-Нойманн Е. Вплив мас-медіа. Публіцистика. Масова комунікація: Медіаенциклопедія. За загал. ред. В. Ф. Іванова. Київ: АУП, ЦВП, 2007. С. 53–103.
4. Мак-Комбс М. Встановлення пріоритетів: мас-медії і громадська думка. Пер. с англ. Київ: К.І.С., 2007. 256 с.
5. Chernov G., Valenzuela S., McCombs M. An Experimental Comparison of Two Perspectives on the Concept of Need for Orientation in Agenda-Setting Theory. *Journalism & Mass Communication Quarterly*. 1, 2011.
6. McCombs M. Agenda-setting. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, Gustavo Mesch, Ed., Oxford: Elsevier. In press.
7. McCombs M., Valenzuela S., The Agenda-Setting Theory. *Cuadernos de informacion*. NO. 20. 2007. P. 44 – 50.
8. Valenzuela S. Agenda-Setting Theory: The Frontier Research Questions. *The Oxford Handbook of Political Communication. Accelerating the world's research*. 2014.
9. W. Russell Neuman, Lauren Guggenheim, S. Mo Jang, & Soo Young Bae. The Dynamics of Public Attention: Agenda-Setting Theory Meets Big Data. *Journal of Communication*. 2014. P. 193–214.
10. Obozrevatel.com. Режим доступу: <https://www.obozrevatel.com/> (дата звернення 20. 12.2021 р.)
11. Segodnya.ua. Режим доступу: <https://www.segodnya.ua/> (дата звернення 20. 12.2021 р.)
12. Tsn.ua. Режим доступу: <https://tsn.ua/> (дата звернення 20. 12.2021 р.)

REFERENCES

1. Griffin Em. *Communication: theories and practices*. Kharkiv: Gumanitarnyy Tsent, Naumenko A. A. 2015. 688 p.
2. Ivanov V. F. The agenda-setting theory. *Velyka ukraynska entsyklopediya*. URL: <https://vue.gov.ua/Порядку денного теорія> [in Ukrainian].
3. Kepplinger H. M., Noel-Neumann E. The influence of the media. *Journalism. Mass communication: Media encyclopedia*. In general. ed. V.F. Ivanov. Kyiv: AUP, TsVP, 2007. p. 53–103. [in Ukrainian]
4. McCombs M. Setting priorities: media and public opinion. Translate from english. Kyiv: K.I.S., 2007. 256 p. [in Ukrainian]
5. Chernov G., Valenzuela S., McCombs M. An Experimental Comparison of Two Perspectives on the Concept of Need for Orientation in Agenda-Setting Theory. *Journalism & Mass Communication Quarterly*. 1, 2011.
6. McCombs M. Agenda-setting. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, Gustavo Mesch, Ed., Oxford: Elsevier. In press.
7. McCombs M., Valenzuela S., The Agenda-Setting Theory. *Cuadernos de informacion*. NO. 20. 2007. P. 44 – 50.
8. Valenzuela S. Agenda-Setting Theory: The Frontier Research Questions. *The Oxford Handbook of Political Communication. Accelerating the world's research*. 2014.
9. W. Russell Neuman, Lauren Guggenheim, S. Mo Jang, & Soo Young Bae. The Dynamics of Public Attention: Agenda-Setting Theory Meets Big Data. *Journal of Communication*. 2014. P. 193–214.

10. Obozrevatel.com. URL: <https://www.obozrevatel.com/>

12. Tsn.ua. URL: <https://tsn.ua/>

11. Segodnya.ua. URL: <https://www.segodnya.ua/>

Features of application of the agenda-setting theory in Ukrainian Internet media "Obozrevatel.com", "Segodnya.ua" and "Tsn.ua"

K. R. Bilohrats

Abstract. The agenda-setting theory is used by media very actively and precisely because of it editorial teams can form a consumption of its target audience. The features of the formulation of the agenda-setting theory by scientists, its research and basic models are described. The research was conducted on the basis of Internet media «Segodnya.ua», «Obozrevatel.com» та «Tsn.ua». The research was conducted on the basis of Internet media to see as the theory used on the Internet and compare its features in comparison with other types of media. The average number of publishing materials per day and placement of rubrics on the page of each of the selected Internet media are analyzed. From 100% of the analyzed publications 42% was singled out by the editors of the site in various ways - half bold font saturation, photo, video, etc. Dedicated materials concerned political, medical, military news and special emergencies. Not all identified publications are important for the target audience. In order to pay attention to recipients into some publications, use techniques: selection of materials in half bold font saturation, audiovisual content, publishing materials in a separate section, publishing important news during working hours and vice versa – unimportant in non-working, information bubble (offering publications, given the segmentation of the audience). Editorial boards can use the theory of the agenda-setting for manipulating the target audience, therefore, it is necessary to choose the general list of publications to view the information resources, and not separate thematic blocks/headings, do not pay attention to special distinctions, read publications through through and always enjoy various proven media to be able to compare the information received.

Keywords: *agenda-setting theory, media, Internet media, manipulation, manipulation in the media.*

Демонстрація підлітками девіантної комунікативної поведінки в соціальних мережах

О. О. Порпуліт

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, м. Одеса, Україна
Corresponding author. E-mail: porpulis@ukr.net

Paper received 15.05.22; Accepted for publication 29.05.22.

<https://doi.org/10.31174/SEND-HS2022-267X49-06>

Анотація. В умовах воєнного стану виявлено ставлення українських підлітків до демонстрації девіантної комунікативної поведінки в соціальних мережах; окреслено фактори девіантної комунікативної поведінки підлітків у соціальних мережах; виявлено причини демонстрації агресивної комунікативної поведінки в соціальних мережах.

Ключові слова: девіантна поведінка, комунікативна поведінка, опосередкована комунікація, кібербулінг

Вступ. Проблема розвитку особистості та соціалізації людини в сучасному інформаційно насиченому, швидкоплинному світі виступає однією з актуальних між-дисциплінарних проблем людинознавства. Інтенсивний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, широке розповсюдження глобальних комп'ютерних мереж, неактуальність протиставлення віртуального й реального призводить до того, що сучасна людина занурюється в якісно нове й семіотично неоднорідне інформаційне середовище, яке, по суті, стає особливого роду життєвим простором: традиційні інститути соціалізації поступово замінюються віртуальним середовищем, у взаємодії з яким відбувається формування само-свідомості, конструювання світогляду, опанування тактик і стратегій взаємодії з іншими людьми і навколишнім світом. Додамо, що реалії початку XXI століття демонструють доволі парадоксальну ситуацію, з одного боку, девіантна поведінка часто для підлітків виглядає «як норма, засіб долучення до дорослого життя», з іншого, «підліткова вікова група в силу несформованості своєї особистості виявляється найбільш уразливою, у порівнянні з іншими, стосовно несприятливих впливів соціального середовища, найбільш не-підготовленою до своєчасної та повної адаптації до нових соціально-економічних умов» [2, с. 155].

Стислий огляд публікацій за темою. Девіантна поведінка – «скоєння вчинків, які суперечать правовим чи моральним нормам соціальної поведінки в тому чи іншому співтоваристві» [1, с. 55] – як соціальне явище є предметом наукової рецепції доволі тривалий час, але, незважаючи на це, в сучасному світі вона не стає менш актуальною. Проблему соціалізації підлітків, умов виникнення, становлення і впровадження у повсякденний обіг девіантної поведінки неповнолітніми вивчали Л. Бондаренко, В. Боряк, В. Війтик, Г. Кертіс, П. Коскі, О. Лобко, І. Ламаш, А. Нежута, Р. Слоньє, П. Сміт, М. Сяо-Хуй, ж. Чіббаро, Л. Шалімова, Л. Шульга, А. Юсуф [3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10] тощо.

Мета дослідження – у контексті воєнного стану виявити ставлення українських підлітків до демонстрації в соціальних мережах девіантної комунікативної поведінки. Під комунікативною поведінкою ми розуміємо

поведінку, прийнятну в певній лінгвокультурній спільності, що супроводжується дотриманням загально-прийнятих правил і норм у стандартних комунікативних ситуаціях більшістю мовного колективу; відповідно, ненормативна комунікативна поведінка – поведінка, що порушує прийняті норми. Реалізація окресленої мети зумовила постановку й розв'язання низки завдань: 1) окреслити чинники девіантної комунікативної поведінки підлітків у соціальних мережах; 2) визначити причини демонстрації в соціальних мережах агресивної комунікативної поведінки; 3) з'ясувати аргументи щодо спроможності вдаватися до девіантної комунікативної поведінки.

Матеріали і методи. У дослідженні взяли участь 80 осіб віком 11–15 років, 37 дівчаток і 43 хлопця. Вибір часового інтервалу дослідження – останній тиждень березня 2022 року – зумовлений зміною ритмів / темпів суспільно-політичного, освітнього, навчально-пізнавального процесу: українські школярі перебувають у воєнних, життєво-небезпечних умовах існування, повинні «проживати» у двох світах, з одного боку, «включитися» у нормований, організований навчальний процес, з іншого, докорінно переструктурувати час проведення дозвілля, що, у свою чергу, змушує їх орієнтуватися на суб'єктивні просторово-часові параметри організації по можливості безпечного довкілля. Вибір-ка респондентів відбувалася на добровільній основі й за згодою батьків відвідувачів і керівництва навчально-пізнавального центру «N...а» (м. Одеса).

Для опрозорення ставлення підлітків до демонстрації в соціальних мережах девіантної комунікативної поведінки ми використали шкалу Р. Лайкерта й якісне опитування у фокус-групі.

Результати й обговорення. Порядкова шкала оцінок дала змогу зафіксувати згоду чи незгоду із судженнями, які тією чи іншою мірою характеризують предмет опитування (Див. рис. 1). Підліткам було запропоновано обрати варіант відповіді на питання – «Як часто ви використовуєте агресивний стиль спілкування в соціальних мережах»: А. Практично ніколи; Б. Час від часу; В. Важко сказати, використовую чи ні; Г. Постійно.

Рисунки 1. Частотність використання підлітками агресивного стилю спілкування в соціальних мережах

Тож підлітки доволі активно вдаються до агресивної поведінки в мережі, а саме до агресивної комунікативної поведінки – 67,5 %. Під час бесід підлітки поділилися власними спостереженнями щодо того, як сьогодні вибудовується контакт з однолітками. Так, реципієнти акцентували увагу на тому, що контакт з однолітками, який досягається в реальній компанії однокласників, друзів у спортивних секціях, однодумців у гуртках (тривалий, інтенсивний, надійний, глибокий), але обмежений кількістю членів компанії, вимагає досить багато зусиль для побудови і розвитку цих відносин, тому вони надають перевагу великій кількості контактів з різними легко доступними, в першу чергу, через Інтернет і online-ігри, людьми (контактів поверхових, вільних, легких, безпечних, нетривалих). Одним із аргументів на користь online-компаній підлітки назвали той факт, що в разі виникнення емоційно-психологічного напруження в реальній компанії підліток повинен продемонструвати навички адаптації до різних соціальних ситуацій, продемонструвати вміння чинити вибір: залишитися в компанії і підкоритися правилам, змінити компанію, ізолюватися тощо. В інтернет-просторі зміна компанії, інтернет-спільноти, у разі виникнення емоційно-психологічної некомфортності напруги є більш простою – миттєво видалитися з членів спільноти, заблокувати небажаних друзів тощо. Словом, провідним чинником посилення девіантної поведінки підлітків у соціальних мережах є фактор опосередкованості комунікації – спілкування, позбавлене живого, природнього контакту, неможливість безпосередньо передавати власні емоції, демонструвати

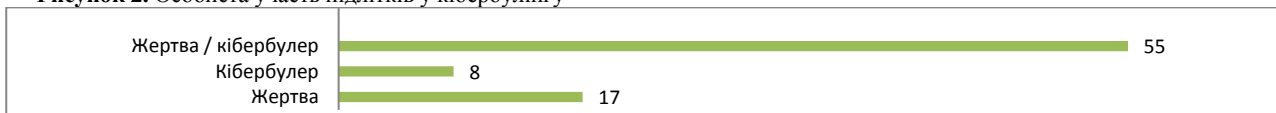
ти симпатію / антипатію щодо суб'єкта спілкування. Наступні чинники – анонімність, безпека мовних партнерів (внаслідок їх фізичної непередставленості), переважна рівностатусність, неформальний характер спілкування. Ці фактори певною мірою сприяють зняттю низки соціокультурних і індивідуальних обмежень, що зазвичай накладаються на мовну поведінку в немережевій комунікації і є результатом дотримання загальнокультурних, групових, ситуативних і індивідуальних норм спілкування.

Фокус-групові бесіди проводились за єдиним гайдом. За попередньою домовленістю з підлітками ми не з'ясовували гендерні аспекти щодо заявлених у гайді питаннях. Розроблений для фокус-групи гайд містив низку моментів:

- виявлення причин девіантної поведінки в мережі;
- ставлення до демонстрації девіантної поведінки в мережі;
- оцінка можливості / неможливості демонстрації власної девіантної поведінки в мережі;
- обговорення наслідків виявлення девіантної поведінки в мережі.

Проведене у фокус-групах опитування дає підстави констатувати, що 63 реципієнти (78,8 % від загальної кількості підлітків) демонстрували в мережевому середовищі девіантну поведінку, серед них 68,7 % використовували інтернет-цькування в якості відповіді на агресію, 10 % були безпосередньо ініціаторами кібертравлі (Див. рис. 2).

Рисунок 2. Особиста участь підлітків у кібербулінгу

Провідними акціями, які спонукали підлітків до кібербулінгу як реакції на попередню агресію, девіантну поведінку, реципієнти називали такі дії:

→ Отримання неприємного листа від незнайомого актора соціальної мережі;

→ Отримання неприємного листа від відомого актора соціальної мережі;

→ Травля й цькування online.

У відповідь на подібні акції підлітки вдавалися до наступних акцій (Див. рис. 3):

→ **А** – розташування вигаданої інформації про знайомого / незнайомого актора в групі чи на сторінці власника акаунта, щоби інші посміялися над ним;

→ **В** – відправлення електронного листа, розташування коментарів під постом власника акаунта, щоби розлютити його;

→ **С** – відверто образати людину, її інтереси й уподобання;

→ **Д** – Обговорювали інформацію про людину з іншими без її відома.

При внесенні кількісних даних за одиницю ми рахували відповідь одного респондента щодо ситуації зіткнення з кібербулінгом в інтернет-просторі і щодо його особистої реакції-протидії цьому феномену. Кожен підліток називав таку реакцію-протидію, яку він застосовував найчастіше в різних варіантах кібербулінгу,

тобто чи то при отриманні неприємного листа від незнайомого / знайомого актора соціальної мережі, чи то при травлі й цькуванні в соціальних мережах.

Рисунок 3. Кібербулінг і реакції-протидії щодо девіантної поведінки, демонстрованої в соціальних мережах

Найактивніше підлітки виявляють девіантну, агресивну поведінку при схвальному ставленні до неї з боку інших акторів соціальних мереж: пор. у 44 випадках (55 %) підлітки як реакцію на кібербулінг обирають «розташування вигаданої інформації про знайомого / незнайомого актора в групі чи на сторінці власника акаунта, щоби інші посміялися над ним» (26,3 %) і «обговорювання інформації про людину з іншими без її відома» (28,8 %).

Результати опитування у фокус-групах дають підстави зробити припущення щодо існування реальних підстав для перетворення підлітків, які стали жертвами кібербулінгу, в подальшому на кіберагресорів. Привертає увагу той факт, що серед 80 реципієнтів, дванадцять з яких взагалі не стикалися з кібербулінгом, не було жодного підлітка, хто б проігнорував / залишився осторонь / не підтримав агресивну, девіантну поведінку

проти реального / уявного кіберагресора. Дані, репрезентовані на рисунку 4, вказують на наявність значущого зв'язку між багатьма віртуальними діями, які, на думку підлітків, є прийнятними й виправданими, і схильністю до девіантної поведінки, яка проявляється у ворожому ставленні до інших людей з метою нанесення їм психологічного збитку.

Рисunek 4. Частотність реакцій-дій, які підлітки вважають прийнятними й виправданими у ситуації відповіді на кібербулінг

Занепокоєння викликають зауваження підлітків щодо можливості легко й безпечно демонструвати в умовах інтернет-спілкування негативні емоції: злість, роздратування, озлобленість, тому й у реальному житті перед вчителями й батьками вони виглядають не зухвалими бешкетниками, розбишаками, а тихими, мовчазними, відстороненими особистостями. Тобто девіантна поведінка підлітків є замаскованою, і вони дуже добре розуміють цей момент. Так, з певним задоволенням і гордістю підлітки розповідали про те, як вони «тролили», «пранкали», «банили» когось, перебуваючи на уроці, поряд із батьками, а дорослі, навіть, не здогадувалися про це, оскільки вони (підлітки) «мило посміхалися», «не заважали вчительці проводити урок», «тихенько сиділи за монітором», «вдавали, що сплять чи відпочивають».

Висновки. Послаблені навички безпосереднього, живого спілкування призводять до того, що ускладнюється передбачуваність девіантної поведінки підлітків, підвищується рівень жорстокості її проявів. Воєнний стан, складні політичні, соціально-економічні, морально-психологічні умови існування безпосередньо інспі-

рують і підживлюють чинники формування девіантної поведінки підлітка, як-то неорганізованість, залежність від інших; пошук свободи через втечу від правил і норм реального життя, випробування себе та інших, пошук і розширення меж можливого в просторі мережевому; відсутність вольового самоконтролю; невміння знаходити адекватні засоби і способи поведінки у важких реальних ситуаціях тощо. Тож у форматі медіаграмотності актуальним постає завдання не лише попередження агресивної поведінки підлітка, демонстрованої у соціальних мережах, а й відновлення втрачених / несформованих соціальних навичок позитивно орієнтованих відносин, інформаційно-пізнавальних, соціально-культурних, морально-етичних видів діяльності в offline-середовищі. Успішному регулюванню девіантних форм поведінки неповнолітніх повинні сприяти ефективна соціальна політика, вся система соціальних інститутів, спрямована на стабільний розвиток суспільства, створення механізму впливу на громадську думку через ЗМІ, виховання у підлітків негативного ставлення до девіантної поведінки однолітків, формування вміння протистояти їхньому негативному тиску тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боряк, В. П., Бикеева, Е. А. (2015). Медико-соціальна робота с молодежью с девиантным поведением. KANT, 55–58.
2. Девиантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти: матеріали науково-практичної конференції (2015). Харків.
3. Chibbaro, J. S. (2007). School counselors and the cyber bully: Interventions and implications. Professional School Counseling, 65–68. <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/2156759X0701100109>
4. Elhai, JD, Yang, H, Fang, J, Bai, X, Hall, BJ. (2020). Depression and anxiety symptoms are related to problematic smartphone use severity in Chinese young adults: fear of missing out as a mediator. Addictive Behaviors, 101. <https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2019.04.020>
5. Koski, P.R. (1987). Family violence and non-family deviance: Taking stock of the literature. Marriage-and Family Review, 12, 23–46. <https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/family-violence-and-nonfamily-deviance-taking-stock-literature>
6. Parashkouh, NN, Mirhadian, L, EmamiSigaroudi, A, Leili, EK, Karimi, H. (2018). Addiction to the Internet and mobile phones and its relationship with loneliness in Iranian adolescents. International Journal of Adolescent Medicine and Health. <https://doi.org/10.1515/ijamh-2018-0035>
7. Slonje, R., Smith, P. K. (2008). Cyberbullying: Another main type of bullying? Scandinavian Journal of Psychology, 49, 147–154. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/18352984/>
8. Wartberg, L, Kriston, L, Thomasius, R. (2020). Internet gaming disorder and problematic social media use in a representative sample of German adolescents: prevalence estimates, comorbid depressive symptoms and related psychosocial aspects. Computers in Human Behavior, 103, 31–36. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2019.09.014>
9. Xiao-Hui, M., Li, L. (2010). Adolescents' Internet Morality and Deviant Behavior Online, 42(10), 988–997. <http://journal.psych.ac.cn/acps/EN/Y2010/V42/I10/988>
10. Yusuf, A., Rachmawati, P., Rachmawati, D. (2020). The correlation of Internet addiction towards adolescents' social interaction. <https://doi.org/10.1515/ijamh-2020-0110>

REFERENCER

1. Boryak, V. P., Bikeeva, E. A. (2015). Medico-social work with young with behavioral problems. KANT, 55–58.
2. Deviant behavior: sociological, psychological and legal aspects: materials of the scientific-practical conference (2015). Kharkiv.

Demonstration of deviant communicative behavior by teenagers on social networks

O. O. Porpulit

Abstract. In the context of martial law, the attitude of Ukrainian adolescents to the demonstration of deviant communicative behavior on social networks was revealed; the factors of deviant communicative behavior of adolescents in social networks are outlined; the reasons for the demonstration of aggressive communicative behavior on social networks are identified.

Keywords: *deviant behavior, communicative behavior, indirect communication, cyberbullying.*

Editor-in-chief: Dr. Xénia Vámos

The journal is published by the support of
Society for Cultural and Scientific Progress in Central and Eastern Europe

Készült a Rózsadomb Contact Kft nyomdájában.
1022 Budapest, Balogvár u. 1.
www.rcontact.hu